

“અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્” ગ્રંથ જીર્ણોધ્ધાર – ૧૭

શિલ્પશાસ્ત્ર ગ્રંથ

દીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધ

||: દ્રવ્ય સહાયક :||

અધ્યાત્મયોગી આચાર્ય મહારાજા શ્રી કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ને જ્ઞાનનો એટલો રસ, વિહાર ગમે તેટલો કરીને આવ્યા હોય છતાં મહાત્માઓને વાચના આપે જ, તેઓશ્રીના હાથમાં પુસ્તક હોય જ, ક્યારે પણ પુસ્તક વીના બેઠેલા જોયા નથી... જેઓશ્રીએ જ્ઞાન માટે અથાગ મહેનત કરી હતી એવા અધ્યાત્મયોગી પ.પૂ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પદપ્રભાવક ગચ્છનાયક પ.પૂ. કલાપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આજ્ઞાવર્તીની સરલ સ્વભાવી પ.પૂ. ન્યાયશ્રીજીના શિષ્યા માતૃહૃદયા પ.પૂ. વિદ્યુતપ્રભાશ્રીજીના શિષ્યા વિક્રમઘન્ટાશ્રીજીના શિષ્યા શ્રીઈન્દ્રયશાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી કેશવબાગ કોલોનીના બહેનોની જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી

||: સંયોજક :||

શાહ બાબુલાલ સરેમલ બેડાવાળા

શ્રી આશાપૂરણપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

શા. વીમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન

હીરાજૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫

(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ.) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

સંવત ૨૦૬૫

ઈ.સ. ૨૦૦૯

॥ श्रीविश्वकर्मेणे नमः ॥

श्री विश्वकर्मा प्रणित

॥ दीपार्णव ॥

उत्तरार्ध

सटीक

DIPARNAV

By:

VISHWAKARMA

संपादक :

पद्मश्री प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुरा

शिल्पविशारद

Edited By :

Padmashri Sthapati Prabhashanker O. Sompura
Architect Shilpvisharad.

प्रकाशक :

श्री जलवंतराय अ. सोमपुरा अने अधुव्यो

उ पथीक सेसायटी, अमदावाह-१३.

प्रथमावृत्ति प्रत. १०००

वि. सं. २०३२

सने १९७६

शिल्पस्थापत्यना ग्रंथप्राप्तिस्थान

Shilpa Books Will be, Available At
Padmashry PRABHASHANKER O. SOMPURA
ARCHITECT SHILP-VISHARD
3 Pathik Society. Behind S. P. Colony
AHMEDAABAD-13.

१ बलवंतराय पी. सोमपुरा

३ पथीफ सोसायटी, अहमदाबाद-१३.

२ एन एम त्रिपाठी बुकसेलर

प्रीन्सेस स्ट्रीट, मुंबई-२.

(1) B. P. Sompura

3, Pathik Society, AHMEDABAD-13.

(2) N. M. TRIPATHI & CO.

Princes Stret. BOMBAY-2.

मूल्य : रु *50/-* पेज पृथक
PRICE .

मुद्रक :

श्री मणिलाल छगनलाल शाह

नवप्रभात प्रिन्टींग प्रेस,

धीकांटा, अहमदाबाद-१

श्री विश्वकर्मा प्रणीत वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दिपार्णव
राजस्थान अने गुजरातनी समविषमता

पूर्वार्ध

राजस्थान प्रतमां		गुजरात सौराष्ट्र प्रतमां	
१ आयतत्वाधिकार	९४	१ आयतत्वाधिकार	९४
२ पुरुषस्याधिकार	१०	२ पुरुषस्याधिकार	१०
३ जगती लक्षणाधिकार	३४	३ जगती लक्षणाधिकार - तोरणाधिकार	३४
४ आऽथर पीठाधिकार	११	४ आऽधराधिकार	२३
५ प्रासादोदयमान मंडोवराधिकार	५९	५ मंडोवराधिकार (गर्भगृह समाविष्ट छे)	६३
६ गर्भगृहाधिकार	१७	६ द्वारमान शाखाधिकार	६६
७ द्वारमानाधिकार—द्वार शाखा	४९	७ देवतादिःमुखाधिकार	१७
८ देवता दिग्मुखाधिकार	१३	८ देवता द्रष्टि पदस्थापनाधिकार	२७
९ देवता दृष्टि—पदस्थापनाधिकार	२२	९ शिखराधिकार	१०५
१० शिखराधिकार	६१	१० मेरवादि मंडपाधिकार	५१+५५
११ मेरवादि मंडपाधिकार (संयरणाधिकार लुप्त)	५१	११ संवरणाधिकार (राजस्थानथी विशेष छे)	२४
१२ कूर्मशिलाधिकार	१५	१२ कूर्मशिलाधिकार	१६
१३ राजलिङ्गाधिकार	२६	१३ राजलिङ्गाधिकार	२५+४०
१४ बाणलिङ्गाधिकार	३५	१४ बाणलिङ्गाधिकार	६०
	४८५		७०८

अथ दीपार्णव उत्तरार्ध

अनुक्रममणिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
१५ पूजाधिकार	१	२० खुल्यायतनधिकार	६६
१६ वास्तुलक्षणमर्माधिकार	३	२१ वारुण्यधिकार	६८
१७ आयतनाधिकार	१७	२२ जिर्णोद्धार	७०
१८ जलाश्रयाधिकार	४९	२३ कीर्तिस्तंभाधिकार	७२
१९ कपिलिलक्षण	५६		

(ગભર્ગુહાધિકાર અ. ૬ રાજસ્થાની પ્રત) દીપાણુવ ઉત્તરાધ

પ્રસ્તાવના

ત્રેત્રાયુગમાં માનવી વન પર્વતો સરોવર અને નદીઓને વનરાજીમાં દેવોની સાથે વિહાર કરતા અને કલ્પવૃક્ષથી ઇચ્છીત ભોગ પદાર્થો મેળવતા જ્યારે કલ્પવૃક્ષ અલૌપ થયા ત્યારે અન્ય વૃક્ષો નીચે વાસ પર્ણકૃટિ બાધી કરવા લાગ્યા. પછી સામુદ્રચિક્ષ ગામ વસાવી અનાજ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. વાયુ-વર્ષા-તાપ અને શીતતાથી સુરક્ષીત રહેવા સાડ ઈંદ્ર વરૂણ, વાયુ, અગ્નીની, સ્તુતી કરી વજ્રપાતથી ખચવા કરતા.

ભારતીય શિલ્પ સ્થાપના વાસ્તુ વિદ્યાના તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે તેના પૂર્વાચાર્ય ઋષિમુનીઓએ રચેલા ગ્રંથો સાધન રૂપ છે. પુરાણ કાળના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થતા નથી. અગ્નીપુરાણમાં તેર ગ્રંથોની સુચી આપેલ છે. ઇ. સ. પછીના ગ્રંથોમાં ઉપરોક્ત સૂચીના અવતરણો છુટા છુટા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશ્વકર્મા પ્રકાશ. ઉત્તર ભારતનો શિલ્પ ગ્રંથ છે. કાશ્યપશિલ્પ, અને માનસાર એ ગ્રંથો દ્રવિડ શિલ્પને લગતા છે. પુરાણમાં મત્સ્યપુરાણ-અગ્નિપુરાણ ભવિષ્યપુરાણ વિષ્ણુ ધર્મોત્તર પુરાણમાં કેટલાક અધ્યાયો શિલ્પ વિષયના છે તાંત્રીકગ્રંથોમાં અને નીતિશાસ્ત્રોને જ્યોતિષના અને વિધિવિધાન ગ્રંથોમાં થોડું શિલ્પ સાહિત્ય મળે છે. પાંચમી સદીના બૃહદ્સહિતા અને શુક્રનિતી અને અન્ય નીતિશાસ્ત્રોમાં સપ્તમી સદીના લક્ષણ સમુચ્ચય ઉત્તર ભારતના શિલ્પને લગતો છે તે નેપાળમાં પ્રકાશીત થયેલ છે. વળી સાતમી સદીનો વાસ્તુતિલક ગ્રંથ કેશવ દેવ નામે વિદ્વાને પશ્ચિમ ભારતના શિલ્પને કીયાને લગતો છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના જુદા જુદા અંગો છે. ભવન, રાજમહેલ, દેવપ્રાસાદ, નગર, દુર્ગ જળાશ્રયો, કુંડો, વાવો, એ સર્વ સ્થાપત્ય. આ સર્વને લગતું સુંદર રચના મૂર્તિ સ્તંભો તોરણો, ગવ શ્લો, દુર્ગદ્વાર, વગેરે સુશોભનને શિલ્પ કહે છે. કે ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પને શિલ્પ કહ્યું છે. પ્રથમ સ્થાપત્ય અને તે અંગેનું સુશોભન એ શિલ્પ એ રીતે શિલ્પ અને સ્થાપત્યની વ્યાખ્યા બાજુથી.

નવમી દશમી સદી સુધીના સ્થાપત્યોની રચના અને તે કાળ પછીની રચનાઓમાં થોડું અંતર છે. પ્રાચીન સ્થાપત્યોને અવલંબીને દશમી અગીયારમી સદીના શિલ્પ સ્થાપત્યના ગ્રંથોની રચના થઈ તે પહેલાના સ્થાપત્યોથી થોડી પૃથક શૈલી થઈ તેમજ વિશેષ અલંકૃત થવા લાગી.

પ્રાસાદનું પીઠકામદ પ્રકારનું થતું. તેના સ્થાને ગજ, અશ્વ-નર પીઠવાળું મહાપીઠ અલંકૃત થયું મંદિરની બાહ્ય દિવાલો જે મંડોવર કહેવાય છે તે વિશેષ ઘાટ અને દેવ દેવાંગના, હીંગપાલો આદિના સુરૂપો થવા લાગ્યા નવમી સદી સુધી શીખરો વિશેષ કરીને એકાકીક થતાં તેના સ્થાને પંચાંડી-નવાંડી અને સહસ્ર અંડકોવાળા શીખરો થવા લાગ્યા.

આ બધી શીલ્પીઓની બુદ્ધિ વિકાસની કૃતિનું પરિણામ છે. તેને લગતા યમ નીચેના ઘડાવા લાગ્યા. અગ્યારમી સદી પછીનું શિલ્પ સાહિત્ય વર્તમાન કીયામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

મૂર્તિશાસ્ત્ર સંબંધમાં ત્રીલથી છટ્ટી સદી સુધીના ગુપ્ત કાળના જે સુંદર શિલ્પને મૂર્તિઓ થતી તેમાં કમચ વિશેષતા નથી થઈ થોડો ફેર પડેલો છે.

પ્રારંભમાં ઈંટ કાબટના અલ્પ જીવી પદાર્થોના સ્થાપત્યો થતાં હશે તેથી જ તેના અવશેષો આપણને ઉપલબ્ધ થતા નથી. પ્રારંભમાં પ્રયોગો થવા લાગ્યા વેદીક, ખૌદ્ર અને જૈનોની ગુફાઓ દેશના પૃથક્ પૃથક્ ભાગમાં કૈતરાવાનો પ્રારંભ થયો છે. જ્યાં પહાડો કૈતરી શકાય ત્યાં ગુફાઓ થઈ શકી શત્રુજ્ય જેવા પવિત્ર પર્વતમાં ગુફાઓ કૈતરી શકાય તેવા પાવાર અખ્યારમી સદી સુધી મળેલો નહિ. સૌરાષ્ટ્રમાં તળાબ અને ઉના પાસે સાણના પહાડોમાં ગુફાઓ કૈતરાઈ, -વલભીપુરમાં ખૌદ્રોનું પ્રાખ્ય હતું ત્યાં નજીક નાના પહાડો ગુફાઓ કૈતરાવવા લાયક ન હોવાથી ગુફાઓ ન કૈતરાઈ.

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યને લાયક પાષણ ધ્રાંગધા, હીમતનગર, પોરબંદર, તળાબ પાસે ખાલિર કાટકડો ગોંડળ રાજ્યમાં લાઈમ સ્ટોનની ખાણો છે સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્ર કીનારો લાઈમ સ્ટોનથી ભરેલો છે તેમાંથી અને જુનાગઢથી ખેલાના નાના પથ્થરો મકાનમાં ઉપયોગી મળે છે ગાલાવાડમાં સેન્ડસ્ટોનની ખાણો છે કચ્છમાં હલકો સફેદ અને પીળા માર્બલની ખાણો છે સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપનાથ પાસે ઉના પાસે ને કેશોદ પાસે પીળો માર્બલ નીકળે છે. અંબાજી પાસે આરાસુરના ડુંગરોમાં ઉત્કૃષ્ઠ આરસની ખાણો છે. ત્યાં મધ્યમ કોટીના આરસ પથ્થુ નીકળે છે. શૌહાર પાલીતાણા તરફ ટ્રેનાઈટસ્ટોન મળે છે પરંતુ તેમાં ઘાટ કામ થતું નથી

શિલ્પી વર્ગ-પશ્ચીમ ભારતમાં સોમપુરા શીલ્પીઓ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ગુજરાત મેવાડ રાજસ્થાનમાં વસે છે. તેઓમાંના વિદ્વાનો પાસે પ્રાચીન હસ્ત લીખીત ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે. તેઓ મંદિરાદિની રચના કરે છે તેઓ બ્રાહ્મણ કુળના શિલ્પીઓ છે.

પૂર્વ ભારતમાં ઓરિસામાં મહારાણા-મહાપાત્ર શીલ્પીઓ છે. તેઓ પાસે શીલ્પના હસ્ત લીખીત ગ્રંથો હોય છે તેઓ મંદિરોને મૂર્તિઓ બતાવે છે. તેઓ ક્ષત્રીય કુળના હોય તેમ લાગે છે.

દક્ષિણ ભારતમાં તામીલનાડુમાં વિશ્વકર્મા આચાર્ય શીલ્પીઓ છે કર્ણાટક આંધ્ર મહારાષ્ટ્રમાં પંચાનન શીલ્પીઓ રહે છે. મહીસુર તરફ શીલ્પીઓ શિલ્પ વિષયને મૂર્તિ વિષય તરફ જાણે છે. મધ્ય ભારતમાં ખજુરાહોમાં નવમીથી તેરમી સદી સુધી ચારસો વર્ષ શિલ્પીઓએ સેંકડો સુંદર કળામય મંદિરો મૂર્તિઓ કરી તે-કુશળ શીલ્પી વર્ગની હયાતિ મળતી નથી. સાતસો આડસો વર્ષથી તે શિલ્પી વર્ગ લુપ્ત થઈ ગયા વિષમીઓના ધર્મ પરિવર્તને કે અન્યવ્યવસાએ તેઓ લાગી ગયા હોય. પબળ, બિહાર-બંગાળ સર હૃદપ્રાંત, સિંધ, આસામ, દીલ્હી પ્રદેશ, આસપાસ આદિ પ્રદેશોમાં શિલ્પના જ્ઞાતા વિષમીઓના કારણે જોવામાં આવતો નથી.

વિશ્વકર્માના માનસ પુત્રો જ્ય. મય સિદ્ધાર્થ અને અપરાજિત નામે હતા કેઈ ગ્રંથમાં સિદ્ધાર્થના સ્થાને ત્વષ્ટાનુ નામ આવે છે, ત્વષ્ટા લોહ કર્મમાં યંત્ર કર્મમાં કુશળ હતા.

જ્ય અને અપરાજિતના નામે વિશ્વકર્મા સાથેના સંવાદ રૂપ ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. ઠહેવાય છે કે ઘણા યુગ પહેલાં દ્રવિડને પ્રદેશ ભુસ્તર સાત્ર પ્રમાણે પાતાળ પ્રદેશ=અમેરીકા બેડાયેલા હોતો વચ્ચે સમુદ્ર ન હતો ત્યારે મય શિલ્પીઓ અમેરીકાના મેક્સીકો પ્રદેશમાં વસેલા. આ કુશળ મય જાતિના શિલ્પીઓ ત્યાંના રીત રીવાજો હલમાં પણ કેટલાક ભારતીય રીતના છે. અમેરીકાના મેક્સીકન મય જાતિના શિલ્પીઓ હાલમાં પણ કુશળ એન્જિનીયર તરીકે ઓળખાય છે. આજ રીતે ભારતના શિલ્પીઓ પૂર્વ દેશ બધા સુમાત્રામાં જઈ વસેલા ત્યાં હાલપણ તેમણે મહાન સ્થાપત્યે ભારતીય શૈલીના ઉભા કરેલા બેવાયો આવે છે.

નવમી દશમી સદીમાં શિલ્પના મહાગ્રંથો ઉત્તમ પ્રકારના મહાપ્રાસાદોના સિદ્ધાંતો પર સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હતા. શિલ્પીઓનો કેટલોક વર્ગ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાત હશે પરંતુ તેઓ શિલ્પના કૌશલ્યમય જ્ઞાનમાં કુશળ રહ્યા પરંતુ ગ્રંથસ્થ જ્ઞાનના અભાવના કારણે એ છે કે તેવા મહાગ્રંથોમાં અપેક્ષા મહાપ્રાસાદોના નિર્માણ કરાવનાર પણ ઓછા રહ્યા આથી શિલ્પના મહાગ્રંથો વૃક્ષાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, જ્યપૃષ્ઠા, વાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુ વિદ્યા, જેવા અમુલ્ય મહાગ્રંથોની અગત્યતા ઓછી જણાતા તે ગ્રંથોના પ્રકરણો વેરવિખેર થતા ગયા, કોઈ નિષ્ણાત શિલ્પી પાસે થોડું રહ્યું-કેટલાક હસ્ત લીખીત પુસ્તકાલયોમાં તેના છુટક છુટક પ્રકરણો વર્તમાનમાં મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થાય છે.

બારમી સદીના અપરાજિત સૂત્ર જેવા થોડા ગ્રંથો શિલ્પીઓના સામાન્ય વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય તેવા ગ્રંથોના સંગૃહ રહ્યા મહાગ્રંથો તો દુબ્યાયપ થઈ ગયા પંદરમી સદીમાં જે કોઈ શિલ્પ સંગ્રહ રહ્યો તે પણ અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં હતો તેથી પંદરમી સદીમાં અણ્ણહીલપુર પાટણના ભારદ્વાજ ગોત્રના સોમપુરા શિલ્પી સૂત્રધાર મંડનને સોલંકી કાળના શિલ્પ સ્થાપત્યથી પ્રભાવિત થઈ મેવાડના કુંભા રાણા એ મંડનના પરિવારને મેવાડ નિમંત્રી ત્યાં વસાવ્યા સૂત્રધાર મંડન વિદ્વાન હોતો તેણે તે કાળના શિલ્પના અવ્યવસ્થિત ગ્રંથોનું સંકલન કરી, નવીન શિલ્પસાહિત્યની રચના કરી, પ્રાસાદ મંડન વાસ્તુમંડન રૂપ મંડન રાજવલ્લભ વાસ્તુસાર, દેવતા મૂર્તિપ્રકરણ વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી શિલ્પસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો,

દીપાર્ણવ-ક્ષીટાર્ણવ. જ્યપૃષ્ઠાવાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુવિદ્યા એ ગ્રંથોમાં અદ્ભૂત દશમી સદીથી સુધીની રચનાના છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેને પંદરમી સદીની કૃતિ માને છે કારણ કે તે ગ્રંથોમાં આવતા પ્રાસાદોના નામો વગેરે પંદરમી સદીનામાં સ્થાપત્યો રચાયા છે તેથી તેમાં માની રહ્યા છે. પરંતુ પીતા પછી પુત્રનો જન્મ હોય. ગ્રંથોના આધારે શિલ્પીની રચના શિલ્પીઓ કરે.

દીપાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, જ્યપૃષ્ઠા, અને વાસ્તુવિદ્યાના, અસ્તવ્યસ્તગ્રંથોના પ્રકરણો જ્યાં સુધી આલેશ કે વર્ષથી પ્રયાસ કરી બની શકે તેટલા અધ્યાયો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં શ્રી મધુસુદન ઠાકરિએ અને ઘણીજ મદદ કરી છે તે માટે

તેમનો આભારી છું જો કે હું. ગ્રંથોમાં સેંકડો અધ્યાયો હશે, પરંતુ જે સાહિત્ય મળ્યું તેના વિષય ક્રમે ગોઠવી પ્રકાશીત કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. લલિત્યમાં કેઈ વિદ્વાન આ ગ્રંથોના વધુ પ્રકરણો પ્રાપ્ત થાય તે તે કમબંધ પ્રકાશીત કરશે તે મને ઘણો આનંદ થશે.

ત્રણસોઠ વર્ષ પહેલાના મારા પ્રપિતામહે રવહસ્તે લખેલ દીપાણ્વના ચૌદેક અધ્યાયનો લખેલ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયેલ. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની પ્રતોમાં વિશેષ કરીને ચૌદ જ અધ્યાયો મળે છે પરંતુ મારા સ્નેહી શ્રી રાજસ્થાનના ચંપાલાલ મનરૂપજીના ગ્રંથોમાંથી પંદરથી બાવીશ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયા. તે ઉપરાંત ત્રેવીશમા અધ્યાય કીર્તિસ્થલનો અધ્યાય અમારા પ્રાસ્તાવીક ધુટક પાનામાંથી પ્રાપ્ત થયો, આમ મળીને દીપાણ્વના નવ અધ્યાયો પ્રકાશીત કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે, આગળ દીપાણ્વ ગ્રંથના ૧૪ અધ્યાયો ઉપરાંત અન્ય સાહિત્ય સાથે છસોઠ પૃષ્ઠોનો ગ્રંથ સને ૧૯૬૦મા પ્રકાશીત કરેલ છે તેના અનુસંધાન રૂપે આ દીપાણ્વ ઉત્તરાર્ધ પ્રકાશીત કરી રહ્યો છું.

રાજસ્થાન અને ગુજરાતની પ્રતોમાં થોડા પ્રકરણોના ફેરફાર છે રાજસ્થાનની પ્રતોમાં ગર્ભગૃહનો સ્વતંત્ર અધ્યાય છે, બ્યારે ગુજરાતની પ્રતોમાં તે પ્રકરણ મંડોવરાધિકારમાં સમાવેલ છે, જે રાજસ્થાનની પ્રતોમાં આવેલ નથી, એટલે ચૌદ અધ્યાયની સંખ્યા મળી રહે છે વાસ્તુશાસ્ત્ર એ અર્થવેદનો ઉપવેદ છે શુક્રાચાર્ય કહે છે કે વિદ્યા અનંત છે અને કળા અસંખ્ય છે. પરંતુ મુખ્યત્વે વિદ્યા બ્રહ્મ અને મુખ્ય કલા ચોસઠ છે આ વિદ્યા અને કળાથી વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે

જે કાર્યવાણીથી થઈ શકે તે વિદ્યા અને જે સુક-મુંગો પણ જે કાર્ય કરી શકે તેનું નામ કળા, શિક્ષણ નૃત્ય ઇત્યાદિ સુક ભાવે થઈ શકે તેથી તેને કળા કહી છે.

મત્સ્યપુરાણમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના અઠાર આચાર્યોના નામો આપેલા છે બૃહદ સાહિત્યમાં તેથી વિશેષ સાત ઋષિના નામો આપેલા છે. વિશ્વકર્માપ્રકાશના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે શિવે પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પરશર ઋષિને આપ્યું તેમણે બૃહસ્થને અને બૃહદ્સ્થે વિશ્વકર્માને આપ્યું વિશ્વકર્માએ જગતના કન્યાણુ અર્થે લોકોમાં પ્રવર્તાવ્યું.

સ્કંધપુરાણમાં અષ્ટ વાયુમાતા પ્રભાસના પુત્ર વિશ્વકર્માને પ્રભાપતિ સર્જક કહ્યા છે; તેઓ ભૃગુઋષિના ભાણેજ થાય.

અગ્નિ પુરાણમાં હબરો શિક્ષકળાના સર્જક તરીકે વિશ્વકર્માને ઓળખવાયા છે અનેક મનુષ્યોને આજીવીકા દેનારા છે ગરૂડપુરાણમાં અને રામાયણ મહાભારતમાં દેવોના પ્રખ્યાત શિક્ષિત કહ્યા છે.

સુવર્ણની લંકા અને શ્રી કૃષ્ણની દ્રારિકાની રચના અને પાંડવોના રાજમહેલનું નિર્માણ તેમણે કરેલું.

છટ્ટા મનુ આહુસના વંશમાં વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયેલા છતાં વિશ્વકર્મ કયા કયા યુગમાં થયા તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રત્યેક યુગમાં તેમના અંશરૂપે પ્રગટ થયેલા છે. વિશ્વકર્માના ચાર માનસ પુત્રો જય, મય, સિદ્ધાર્થ, અને અપરાજિત હતા સિદ્ધાર્થને ત્વષ્ટાના નામે પણ ઓળખાવે છે તે લોકકર્મ યંત્રકર્મમાં પ્રવિણ ગણુતા સ્કંધપુરાણુના પ્રભાસ ખંડમાં સોમપુરા શિલ્પિ ઉત્પત્તિ શિલ્પકર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ પુરાણોમાં કહ્યા છે. શ્રી સોમનાથજીની આજ્ઞા વડે વિશ્વકર્માના અનુગામી પાષાણુ કર્મના કર્તા ચોરાશીકળાના જ્ઞાતા ચોરાશી બ્રાહ્મણોમાં સોમપુરાને પુરાણોમાં વર્ણવ્યા છે જુદા જુદા કાળમાં અને વર્તમાનમાં વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા તે શિલ્પ સ્થાપત્યાદિ કળા કીયાના જ્ઞાતા વિશ્વકર્મા રૂપ જ જાણવા.

ઈસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દીમાં માળવાના મંદસોરના શિલાલેખમાં લાટ દેશના સોમપુરા શિલ્પી માળવા અને રાજસ્થાન પ્રદેશોમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. દક્ષિણ ગુજરાત લાટ પ્રદેશમાં વિહારો ગુફાઓ તેઓએ નિર્માણ કરેલી, આડથી શતાબ્દીમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના કૃષ્ણ રાજાએ લાટ દેશના શિલ્પીઓને નિમંત્રીને ઈલોરા પર્વતમાં એકજ આખા પહાડમાંથી કેલાસ મંદિરની અદ્ભુત રચના કરાવેલી તેવું. તેના તામ્રપત્રો પરથી જણાય છે.

ભારતના શિલ્પિઓએ પુરાણોના પ્રસંગોને પાષાણુમાં સજીવ રૂપ આપ્યું છે. તેમના ટાંકણાની સર્જન શક્તિ પરમ પ્રસંશાને પાત્ર છે જડ પાષાણુને વાચ્યા આપનારા કુશળ શિલ્પિઓ પણ શાશ્વત કવિઓજ છે. ભારતીય શિલ્પીઓએ કળા દ્વારા સ્વર્ગ વૈકુંઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે. જડ પાષાણુમાં પ્રેમ શૌર્ય હાસ્યને કરણના ભાવો મૂર્તિ મંત્ર કરવાનું અહુ કડીન કાર્યો કર્યા છે. ચિત્રકારતો પીછી વડે તે ભાવો દર્શાવી શકે પરંતુ રંગ વિના પાષાણુમાં ભાવાત્મક સર્જન કરવતું કડીન છે, ત્યાંજ તેની અપૂર્વ શક્તી રહેલી છે.

ભારતીય પ્રાદેશીક શિલ્પશૈલી સામાન્ય રીતે છે તેને પાશ્ચાત વિદ્વાનો સંપ્રદાયિક શૈલીઓથી ઓળખાવે છે તે તદ્દન અચુકત છે.

જગત્કર્તા ઈશ્વરનું મનુષ્યને ઈશ્વરમા ધ્યાન માટે યોગની સીદ્ધિને સાડ મૂર્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારવી પડે છે. લક્તી માર્ગમાં પ્રતિમા અવલંબન રૂપ છે. પ્રારંભ નિરાકાર લિંગ પૂજ્યથી થયો હશે તે પછી સાધાર મૂર્તિની કલ્પના થઈ અને તેવી પૂજ્ય પ્રતિમાની સ્થાપનાને પ્રાર્થના સાડ સ્થાપના મંદિરોની આવશ્યકતા ઉભી થઈ. કાળ બળે અનેક દેવ દેવીઓના મંદિરો ભારતમાં થવા લાગ્યા.

મૂર્તિ વિધાનમાં સર્વ શિલ્પીઓ સરખા કર્તવ્યશીલ હોતા નથી. તેમ કાળ બળે પણ કળા કૃતિમાં પણ લિપ્તતા આવી જાય છે. ઈ. સ. પૂર્વેના ૭૨૭ અને મૌર્યકાળની ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫ તે પછીની શુંગ કાણ્વકાલ ઈ.સ. ૧૯૫ અને કુશાણુ કાળ ઈ. સ. ના પ્રારંભ કાળ સુધીની મૂર્તિઓના અવશેષ પ્રાપ્ત થયેલા છે તે ભાવવાહો છે પરંતુ સ્થૂલ રૂપ જણાય છે. વચ્ચેના ગાંધાર પ્રદેશની મૂર્તિઓ ઘણી સુંદર મળે છે. તે પ્રદેશના શીલ્પી

એને તેનું તેના કાર્યનું માન આપણે આપવું જોઈએ, પાશ્ચાત વિદ્વાનો ગાંધાર પ્રદેશની સુદર મૂર્તિઓનો યુનાની શૈલ્પીઓને યશ આપે છે.

ઈ. સ. ૩૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના ગુપ્તકાળ ભારત માટે સુવર્ણ કાળ ગણાય છે. પ્રજા સુખી સમૃદ્ધવાન અને કળાની દ્રષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ હતી તે ગુપ્ત કાળના શિલ્પ સ્થાપત્યો અને મૂર્તિઓ ઉચ્ચકોટીની થયેલી મળે છે તે પછીના કાળની મૂર્તિઓમાં ક્રમે ક્રમે ઓટ આવતી ગઈ લિન્નલિન્ન શિલ્પીઓના હાથે નિર્માણ થયેલ મૂર્તિઓમાં કમી અધિક સૌંદર્ય નજરે પડે છે કળા કૃતિમાં કુદરતી સામ્ય સામ્યત હોવું જોઈએ એવું સૌંદર્ય પૂજકો માને છે આ દ્રષ્ટિએ ભારતીય કળા કૃતિઓને જોઈએ તો ભારતીય શિલ્પીઓ કુદરત કરતાં ભાવનાને વિશેષ પ્રખળ માને છે. જ્યારે યુનાની શિલ્પીઓ સાથે ભારતીય શિલ્પીઓનો કૃતિઓની તુલના કરતાં કહેવું પડે છે કે ભારતીય શિલ્પીઓનું લક્ષ પોતાની કૃતિઓમાં કેવળ ભાવના લાવવાનું છે. જ્યારે યુરોપી શૈલ્પીઓ તાદ્રશ્યનાનું નીરૂપણ અનુ કરણ કરે છે ત્યારે ભારતીય શૈલ્પીઓએ પોતાની કૃતિઓમાં ભાવના રેડવાનું કઠીન કાર્ય કરે છે.

ભારતીય અને પાશ્ચાત શૈલ્પીઓની મૂર્તિ વિધાનની તુલના કરીએ તો અનેક કવિઓએ સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ વિકૃતિના ગુણોના ગાન ગાયા છે તેના સૌંદર્યનું પાન કરાવનાર ભવમૂર્તિ અને કાળીદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેના રૂપ ગુણની સામ્યત ગાથા ગાઈ છે તેની પ્રકૃતિથી રીઝેડા ભારતીય શિલ્પીઓ સ્ત્રી સૌંદર્યને માતૃભાવે પ્રદર્શિત કરેલ છે જ્યારે યુરોપીય શિલ્પીઓએ વાસનાના રૂળ રૂપે તેને કંડારી છે.

અમારા કુળ પરંપરાનો વ્યવસાય શિલ્પ સ્થાપત્યનો છે. અમરો હસ્ત લીખીત ઘણા ગ્રંથોનો સંગૃહ છે, વડીલોએ અનેક સ્થળોએ મંદિરોમાં નિર્માણ કરેલા છે. મારા પ્રપિતા મહા શ્રી રામજીભાએ અઠારમી સદીના મધ્ય કાળમાં કુશળ ગણાતા મુંબઈના અગ્રગણુથ શેઠ મોતિશાહને શત્રુવ્ય પવંત બે ઠેકરીઓ વચ્ચે વહેચાયેલી છે ત્યાં પોતાનું અને પોતાના સંબંધીઓના મંદિર સમુહની મેટી ટુક (મંદિરો અને દેવકુલીકાઓ) સમુહમાં આંધવા વડીલ શ્રી રામજીભાને કહેલું, પરંતુ તે કાળમાં એવી વિશાળ ટુક આંધવા જેટલી ભૂમિ ન હતી. શેઠના અત્યાગૃહે રામજીભાએ બે ઠેકરી વચ્ચેનો ગાળો પુરવાની ખર્ચાળ યોજના કરી વિશાળ ટુક થોડા સમયમાં લાખોના ખર્ચે આંધી આપી ગાળાના કીલ્લાના પ્રવેશ દ્વારનું રામજીભાની સ્મૃતિ રૂપે “રામપોળ” નામ આપવામાં આવેલ.

ભારતના શિલ્પીઓએ વિશ્વની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતિય વિશાળ ભવનોના મંત્ર મુગ્ધ નિર્માણ કર્યા છે પહાડોના દીર્ઘ કાચ શિલાઓ ખોદી ભૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યા વગર પોતાના ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાષ્ટ્રના ચરણે ધરી. ધર્મ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જગતે આવા ઉચ્ચ ભાવના વાળા શિલ્પીઓની અજબ સ્થાપત્ય

કળાને કારણે ભારતને અજર અમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા પુણ્યવાન શિલ્પિઓને કોટિ ધન્યવાદ.

શિલ્પસ્થાપત્યના હસ્ત લીખીત અથોના અનુવાદ સાથે પ્રકાશન થાય તેમ સામાન્ય વર્ગ ઇચ્છતો. એંશી વર્ષ પહેલા સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાની કલ્યાણુરાય ગજજરના પીતાશ્રી વિશ્વકર્મા પ્રત્યે પરમશ્રદ્ધ હતા તેમણે પ્રાસાદમંડન અંથનો ઘણો ભાગ પ્રકાશિત કરેલો. વચ્ચે નડીયાદના કે.ઈ વિદ્વાને અપરાજિત અંથના એક બે અધ્યાયો પ્રકાશિત કરેલા વઢવાણુના શ્રી જગનાથ અંબારામના પીતાશ્રીએ પ્રાસાદ મંડનનો પ્રથમ અધ્યાય અને દેશરાજ પ્રકાશીત સાઠેક વર્ષ પહેલા કરેલુ. તે પછી શ્રી જગન્નાથભાઈએ બ્રહ્મ શિલ્પ શાસ્ત્ર નામે પ્રકીર્ણિત અંથ ત્રણુ વિભાગમા પ્રકાશીત કરેલું મારા સન્મીત્ર વડીલ શ્રી નર્મદાશંકર મુળજીભાઈએ પોતાની ઉતરાવસ્થામાં “શિલ્પરત્ન” નામે મોટો મૌલિક સુદર અંથ પ્રકાશિત કરી કીર્તિ મેળવેલી. વર્તમાનમાં તે અંથની એક પણ પ્રતાદુષ્પાખ્ય છે.

સને ૧૯૨૬ વિસં. ૧૯૭૯ થી ૮૫ સુધીના મારી પાંચ વર્ષના મારા આરાસણુના વસાવાટ દરમીયાન ક્ષીરાણુવ અને દીપાર્ણુવ જેવા અઘરા અથોના અનુવાદ પેનસીલથી નોટમાં કરેલા તે પછી સને ૧૯૪૧ પછીના મારા કદમગીરીના વસવાટ દરમીયાત દુષ્પાખ્ય એવા વૃક્ષાર્ણુવના કેટલાક અધ્યાયો અમારા અંથ સંગૃહમાં થોડા હતા ઉપરાંત પૂજ્ય વડીલ શ્રી રામજીભાએ રાજસ્થાન પાલીમાં લખાવેલહસ્ત પ્રત. અને ધીણોજના શિલ્પી મનસુખલાલે પ્રેમથી વૃક્ષાર્ણુવની વૌશક અધ્યાયની હસ્ત લીખીત પ્રત સસ્નેહ લેટ આપેલો. કેટલાય અધ્યાયો પાટણુના ભંડારમાંથી મેળવી તેથી વિશેષ મુખઈની રાયલ એશીયાટીક સમૃદ્ધ લાયબ્રેરીમાંથી એક હસ્ત લીખીત ચોપડામાંથી કેટલાક અધ્યાયો મેળવ્યા. ક્ષીરાણુવ દીપાર્ણુવ અને વૃક્ષાર્ણુવ એ ત્રણે અથો ઘણા કડીન મહાપ્રાસાદોની રચનાના છે. સામાન્ય પ્રાસાદોના ન હોવાથી ખુબ મંથન કરવું પડતું પરંતુ, વૃદ્ધ પીતામહનાં કેટલાક ટ્રોંગો(આલેખનો)નો આશ્રય લેવો પડતો. આ ત્રણે અથોનુ પ્રકાશન કરવાની મારી આર્થિક અગવડના કારણે તે અથો પ્રતાકારે શાહીથી પાકો ખુદમાં કદમગીરીમાં ઉતારી લીધી. કડીન કાર્યમાં મનન અને પરસ્પર પાઠ લેદોના ઉકેલ વડીલોના અનુભવ સિદ્ધ લેખનના આધારે અને સોમનાથ-તારંગા, ઘુમલી, બુનાગઢના આવા ભમયુક્ત પ્રાસાદોના બારીક નીરીક્ષણોથી આ મહાઅથોના અનુવાદ સહાય રૂપ ખન્યા નિરંધાર પ્રાસાદોથી આ સાંધાર પ્રાસાદોના યમનીયમો તદ્દન લીન્ન હોવાથી ખુદીની કસોટી થાય. તેવા કાર્યમાં હું કષ્ટક સફળ થયો હઈશ. અને તેથી વિશેષ શ્રી સોમનાથજી જેવા સાંધાર મહાપ્રાસાદનું નિર્માણુ કરવાની તકે પણ વિશેષ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મલ્યો.

આ અથોની પ્રાપ્તી સાથે સાથે જ્યપ્તરૂઝા, વાસ્તુશાસ્ત્ર, અને વાસ્તુ વિદ્યાના, કેટલાક છુટક છુટક અધ્યાયો જ્યાં ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરતો હતો.

આ પછી ઉત્તરપ્રદેશમાં રેલુકુટના ખીરલાલુ ઓરિસ્સા રોલીનું રાજરાણી મંદિરની પ્રતિકૃતિ રૂપ સને ૧૯૭૦ના અરસામાં ચાલતું ત્યારે અવારનવાર બનારસ થઈને રેલુકુટ જવાનું થતું. બનારસમાં શ્રી મધુમુદત ઢાકી અમેરીકન એકેડેમીમાં શિક્ષણના શબ્દકોષના કામમાં રોકાયેલા. તેઓ મને બનારસ ઉપરોક્ત ચારે ગ્રંથોના સંશોધન માટે બનારસ રોકતા. કમનમીએ આ કાર્ય પડી રહ્યું. હમણા સને ૧૯૭૬માં આ ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે મારી યથા શક્તી શુદ્ધી કરી પ્રકાશન માટે તૈયારી કરી રહ્યો છું.

સૂત્રધાર મંડન કૃત વાસ્તુસાર પ્રકાશીત હમણાં થયો છે. અને દીપાણ્વ ગ્રંથનો ઉત્તરાર્ધ ગ્રંથ પ્રકાશીત કરી રહ્યો છું. દીપાણ્વ ગ્રંથના ચૌદ અધ્યાયો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત થયા તે અન્ય સાહિત્ય સાથે દીપાણ્વ જેવા મોટા ગ્રંથ સને ૧૯૬૦માં પ્રકાશીત કર્યો હમણા રાજસ્થાન સાહસીના સોમપુરા અંપાલાલ મનસુખજી પાસેથી દીપાણ્વના અપૂર્વ અધ્યાયો ૧૫ થી ૨૩ એમ નવ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયા તે દીપાણ્વ ઉત્તરાર્ધના નામે પ્રકાશીત કરી રહ્યો છું. હવે પણ મને લાગે છે કે આ ગ્રંથ વેદવિખર હોવાથી અન્ય સ્થળે જો વિશેષ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થાય તે પ્રકાશીત કરવા જોઈએ.

રાજસ્થાનની પ્રતમાં ગર્ભગૃહનો અધ્યાય પાઠ જુદો હોવાથી તે અહીં જુદો પ્રકાશીત કરું છું.

વર્તમાનમાં અલોશિક વર્ષથી ભવનસ્થાપત્યો મોડર્ન આર્ટના નામે વીકૃતી ભવનના મુખ દર્શનમાં આવી રહી છે. કળાના જ્ઞાતાને તે ઘણા ઉપજાવે. પ્રથમ છબી બળીયા જરૂમા, સ્તંભો, મહાનો, (એકેટ) આદિથી ભવનનું મુખ દર્શન શોભતું. આપણા દેશના એન્જનીયરો પરદેશનું અનુકરણ કરી ભારતીય કળાને વિકૃત કરી રહ્યા છે. કળાનો ધ્વંસ થઈ રહ્યો છે. ભવનની અંદરની સુખ સગવડો વર્તમાન કાળને અનુસરીને કરવી જોઈએ. જગતમાં વિકાસ સાથે આપણે ચાલવું જોઈએ. યોગ્ય વિકાસ સ્વીકારીયે પરંતુ દેશનો કળાની વિકૃતી તે ન જ થવા દેવી જોઈએ.

રાજસ્થાન મેવાડમાં રાજાએ શિવપીઓને પારિતોષિક તરીકે ગામ, ગરાસ, આપતા. શિવપીને સુવર્ણગજ અર્પણ કરતા. તે શિવપીના કુળનું અહુમાન ગણાતું. સંવત ૧૮૯૩માં શેઠ મોતીશાહ તરફથી શત્રુજયપરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે અમારા પ્રપિતામહને સુવર્ણનો ગજ અર્પણ કરેલ સોમનાથજી મહાપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા સમયે વિ. સં. ૨૦૧૦માં ભારત સરકાર તરફથી રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે મને સુવર્ણગજ અર્પણ કરેલ ઉત્તરપ્રદેશના રેલુકુટના પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા સમયે શ્રી ખીરલાલજીએ ચી, અગ્રવંતરાયના નામ ચી. ચંદ્રકાન્તને સુવર્ણગજ અર્પણ કરેલા.

મારા ૬૦ વર્ષના લાંબા કાળના સક્રીય વ્યવસાય દરમિયાન દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પ્રાસાદોના લાખો અને કેટલાક કરોડોના વ્યયે નીર્માણ કરેલા છે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, અંગાળ, આંધ્ર, કર્ણાટક, કેરાલા, અંગાળ, બીહાર પ્રદેશોમાં પ્રાસાદોના નિર્માણ કરેલા છે.

મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વ. બળવંતરાય શિલ્પસ્થાપત્યનું ઘણું સારું જ્ઞાન ધરાવતા શિલ્પને અમારો કુળ પરંપરાનો વ્યવસાયત બળવંતી રાખશે, એવી આશા હતી. પરંતુ કમલાગ્ને હીમાલયમાં બદ્રીનાથ મંદિરના વિકાસ માટે શ્રી બીરલાજીએ મોકલેલા. વળતા તા, ૧૭ ૮-૭૨ના ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ ના રોજ રસ્તામાં અલકનંદાના પ્રવાહમાં દેહવિત્તય થયો તેનું મને ઘણું દુઃખ છે.

મારા બીજા પુત્ર વિનોદરાય સપરિવાર અમેરીકા વસે છે બીજા પુત્ર હર્ષદરાય-ગુજરાત હાઈકોર્ટના એડવોકેટ છે. એથા પુત્ર ધનવંતરાય બેંક વ્યવસાયમાં છે. આથી અમારા કુળ પરંપરાના વિદ્યા ક્ષાત્રોના વારસો મારા પ્રપૌત્ર ચી. ચંદ્રકાન્ત સંભાળી રક્ષા છે તેટલો મને સંતોષ છે.

ક્ષમા યાચના વિદ્વાનો કહે છે કે કવિની જીવિતમાં અને શિલ્પીના હાથમાં સરસ્વતી વસેલા છે, શિલ્પીની વાણી ભાષામાં વ્યાવરણ ત્રુટીમાં સહજ હોય તે વસ્તુ લક્ષમાં લઈ સુજ્ઞ વાચકો શિલ્પ અંથની પ્રતિ ઉપેક્ષા સેવી અંથ નો મૂળ અર્થ ભાવ જ ગૃહણ કરવા વિનંતી છે શિલ્પીની ભાષાનો આ અંથ છે વિદ્વાનો કહે છે કે-

જ્યોતિષે તંત્ર શાસ્ત્રે ચ વિવાદે વૈચ શિલ્પકે

અથ માત્રે તુ ગૃહ્ણીયાન્નાન્નશબ્દં ચિચારયેત્

જ્યોતિષ તંત્ર શાસ્ત્ર વિવાદ અંથો આયુર્વેદ અને શિલ્પ અંથોથાં તેની ભાષાના શબ્દોનો બહુ વિચાર ન કરતા અર્થને જ ગૃહણ કરવો સૂજ્ઞ વિદ્વાનોને વાચકો હંસ-વૃતિથી આ અંથ વાંચવા વિનંતી છે.

નવપ્રભાત મુદ્રણાલયમાં શ્રી, મણીલાલ, છગનલાલે, પોતાના પ્રેસમાં સુંદર રીતે સમય-સર છાપી આપવા બદલ આભાર.

सर्वेषु सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामय

सर्वे भद्राणि पश्यन्त मा कश्चदुःखमाप्नुयात्

વિ. સં. ૨૦૩૨ કાગણ વદ ૧ ધૂળેત્રી

પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા

તા. ૧૭ માર્ચ ૧૯૭૬

શિલ્પવિશારદ

અમદાવાદ-૧૩.

શુભં ભવતુ શ્રીરસ્તુ શ્રીકલ્યાણમસ્તુ

श्री विश्वकर्मा प्रणित
॥ श्री दीपार्णव ॥
उत्तरार्ध

॥ पूजाधिकार अ. १५ ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पूजा च सर्वकामदा ।
नानारूप धरं दिव्यं ज्ञानपुण्यैपिशोभितम् ॥१॥
चतुरस्राश्ववृत्ताश्च अष्टाशतवृत्तकर्णजा ।
चतुर्विधं च मानं स्यात् कर्तव्या च सदा बुधैः ॥२॥
हरिप्रिया च१ वसंतमाला२ गौरीतिलक३ सुंदरी४ ।
चतुर्विधा शिवपूजा ज्ञातव्या सर्वकामदा ॥३॥
हरिप्रिया१ चतुरस्रापि वृत्ता२ वसंतमालिनी ।
अष्टांश३ गौरितिलकां वृता च कर्णसुंदरी४ ॥४॥
क्षत्रियाणां१ चतुरस्र२ वृत्ताविप्र सुखावहा ।
अष्टांशा३ भवेद्वैश्य४ वृत्तकर्णत शूद्रजा ॥५॥
चतुरस्राभवेद्वत्स नृपकल्याण कारकाः ।
हेमरूप्यमया वत्स ज्ञातव्या च सदाबुधैः ॥६॥
चालेऽप्याधारमानेन अचले लिङ्ग मानका ।
द्वित्रिश्चतुर्गुणाख्याता कर्तव्याशिल्पिभिः सदा ॥७॥
रथोपरथ कर्ण च चतुरस्रा प्रकीर्तिता ।
कर्णोपकर्ण चैव भद्रतद्रसंयुतेम् ॥८॥
एतम्ः छंद समाख्यातं तुर्याता मांत्रिगुणास्मृता ।
अष्टांशमष्ट कर्णं च वृत्तकर्णं च कणिका ॥९॥
कर्तव्या च सदा बुधैः ।
पीठोयंपीठ जंघा च ऊर्ध्वं जंघा छाद्यमेव च ।
तिलकं तु तथेङ्गानि घंटाकूटोस कर्णिका ॥१०॥

गणाधिकमा चैव भास्करं विष्णुमेव च ।
 पीठमध्ये प्रदातव्या कर्तव्याष्टौदिश्यधिषः ॥११॥
 सदाशिव योगिशं नष्टै सुरै तथैव च ।
 पर ब्रह्मप्रदा तव्यं छाद्यार्धप्रशस्यते ॥१२॥
 सिद्धविद्याधरैर्यक्ष गंधर्वगीतवादिभिः ।
 गजमकर विशलैश्च भूषणाश्च विभूषितं ॥१३॥
 अर्धचंद्र मृणालानि पद्मपत्रोत्पलानि च ।
 यत्र किञ्चर पुष्पाणी कर्तव्या पूजमंजने ॥१४॥
 प्रशस्तानिय रूपाणी अप्रशस्ताति यानि च ।
 पूजारूपेण पापा-कर्तव्यानि च सर्वदा ॥१५॥
 मणिमुक्तप्रवालानि मरकत हीरास्मृता ।
 पद्म पत्र मृणालानि भूषणेषु विभूषिता ॥१६॥
 हेरंब तुंडविशालैश्च ऊर्ध्वेमे समलंकृता ।
 कीर्तितामुक्त मुक्तानि भूषयेत् चतुर्दश ॥१७॥
 एततः लक्षणं संयुक्तं पूजा च सर्वकामदा ।
 अप्रशस्तानि च सर्वाणि गृहपूजाविचक्षणे ॥१८॥
 कुरुत्येरुप्य मया पुज्यं सर्वलक्षणं संयुतं ।
 दशलक्षसहस्राणि शिवलोके सगच्छति ॥१९॥
 सौवर्णं कुरुते यस्तु पूजाय सर्वं कामदं ।
 कोटि वर्षं सहस्राणि शिवलोके सगच्छति ॥२०॥
 चक्षु ब्रह्मलहस्ता गति पुण्यवत्सास्थता ।
 विचरन्ति स्वर्गलोके सद्रशंतरस्तथा ॥२१॥
 स्वर्गभूमि भवैर्युक्ता ततो अवतरे मही ।
 एक छत्रं भवेद् राज्यं भूवितस्पन संशयः ॥२२॥
 पूजा विघ्न विनाशाय पूजा लक्ष्मीप्रदायका ।
 पूत्र प्रदायिनी पूजा कर्तव्यातु सदा बुकैः ॥२३॥
 इति श्रीविश्वकर्मावतारे ज्ञान प्रकाश दीपार्णववे पूजाधिकार
 पंचदशमोऽध्याय ॥१५॥

પૂજાધિકાર અ ૧૫

શ્રીવિશ્વકર્મા સર્વ કામનાને દેનાર એવી પૂજાવિધિ કહે છે જ્ઞાનપુસ્ત્રયને શોભે તેવી અનેક પ્રકારની દીવ્ય પૂજા કહુ છું. ચોરસ૧ ગોળર અઠાંશ૩ અને વૃતકર્ણ૪ એવી ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાને કરવી. હરિપ્રિયાર વસંતચાલાર ગૌરિતિલક૩ સુહરી૪ એ ચાર નામ પ્રકારની શિવપૂજા સર્વ કામનાનો દેનારી બાણુવી. ગૌરીતિલક૧ અઠાંશવૃતર ગોળ કર્ણસુહરી, હરિપ્રીયને, ચોરસ. અને વૃતકર્ણ વસંતમાલીનીની કરવી. ક્ષત્રીયને ચોરસ. ગોળ બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ વૈશ્યને અઠાંશ અને વૃતકર્ણની શુદ્રને શ્રેષ્ઠ બાણુવી. હે વત્સ ! ચોરસ રાજાએને કૃત્યાણુકારી બાણુવી. તે સોના ચાંદીની કરવાની બાણુવી. ચળ દ્વાર માનથી અને અચળ લીંગના માનથી બમણા ત્રણ ગણા ચાર ગણું શીલ્પિએ કરવી.

રથ-ઉપરથ અને કર્ણ-રેખા ચોરસ, કર્ણને ઉપકર્ણ લદ્રને ઉપલદ્ર સાથે કરવા એ રીતે છંદના કરવા એ ચાર કે ત્રણ ગણા ઉંચા કરવા અષ્ટકર્ણ અઠાંશ કર્ણકાના વૃત કર્ણ બુદ્ધિમાને કરવી પીઠ, ઉપપીઠ, જંઘા, ઉપજંઘા, ઇભુ, તિલક, તવંગ, ઘંટા, કૂટ, ખુણી વાળા કરવા ગણેશ...સૂર્ય વિષ્ણુ પીઠને વિશે કરતા રેખા કર્ણના ઉપાંગોમાં આઠ દીશા પતિ દીગ્યાલ કરવા. સદાશિવ યોગી...દેવો વગરે પરબ્રહ્મ એ સર્વ છબ ઉપર કરવા સિદ્ધ વિઘ્નાધરો, યજ્ઞ, ગંધર્વ, એ સર્વ ગીત વાદીત્ર વગાડતા કરવા-હાથી મઘર વિરાલિકાના રૂપેથી શોભતું કરવું દ્વાર આગળ કમળ, ને પત્રોથી શોભતો અર્ધચંદ્ર (શંખોદ્ધાર) કરવો કીર્ત્તિરો પુષ્ય આદિ સાથે પૂજનાં મંડપમાં શોભતો કરવો એ સર્વ રૂપો બાણુવા. અપ્રશસ્તરૂપો ન કરવા તે પૂજા રૂપમાં પાપ સમાન બાણુવા. પૂજામાં મણી, મોતી, પ્રવાળ મરકત હીરા આદિ મૂકવા કચળના પત્રો ભૂષણ રૂપે ચતુર્દશ મુકવા...કીર્તિના મોતીથી ચારે દીશાએ શોભાવવી. એવા લક્ષણ સાથે સર્વ કામનાને દેનાર પૂજા કરવી અપ્રશસ્ત એવી વિવક્ષણે પૂજા ગૃહમાં ન કરવી. સર્વ લક્ષણ સાથે રૂપાથી પૂજા કરવાથી યજ્ઞમાનનો દશ લાખ હજાર વર્ષ શિવ લોકમાં વાસ કરે છે સુવર્ણ=સોનાથી સર્વ કામનાને આપનાર પૂજાથી યજ્ઞમાનેના કરોડ વર્ષ હજાર શીવલોકમાં વાસ થાય. ત્રણ ચક્રવાળા અને હાથમાં ત્રિશુળ નંદી પર બેઠેલા વિશ્વ એવા શિવ સર્વ લોકમાં વિચરે છે. એવી ભક્તિથી પૂજા કરાવનાર યજ્ઞમાનને એક છત્રતુ રાજ્ય ભૂમિ મળે છે. બે પૂજામાં વિદ્ય આપે તો વિનાશ થાય. પરંતુ સવિધિ પૂજાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઈતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણુવિનો પૂજાધિકારનો પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર એાઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાનો પંદરમો અધ્યાય ॥ ૧૫ ॥

વાસ્તુલક્ષણાધ્યાય અધ્યાય ૧૬

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

અથાતઃ સંગ્રવક્ષ્યામિ વાસ્તુલક્ષણમુત્તમ્ ।
 ચતુરશ્રી કૃતે ક્ષેત્રે અષ્ટ ભાગ વિભાજિતે ॥૧॥

मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा चतुपदाचर्यमादय ।
 बाह्य कर्णे अर्धपदा भक्ता केषां चैक पदास्पृता ॥२॥
 पुनरैव प्रवक्ष्यामि अष्ट भाग विभाजिते ।
 मध्ये चतुःपदो ब्रह्मा द्विपदा आपवत्सादि ॥३॥
 षोडशार्ध पदाकर्णे बाह्यमध्ये विवस्थिता ।
 अष्टौसाद्वयपदोदेवा इतिचतुषष्टोडश द्विपदापरे ॥४॥

इति चतुषष्टिपद वास्तु

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे नवभागं विभाजिते ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा षट्पदौचर्यमादय ॥५॥
 तृतीये पद मध्यस्था द्विपदा परिकिर्त्तिता ।
 शेषास्तु यदिकाज्ञेया इतिएकाशितपदेश्वर ॥६॥

इति एकाशितिपद वास्तु

चतुरस्त्री कृते क्षेत्रे दशभागं विभाजिते ।
 बाह्य कर्णे चाष्टौसार्ध पदाभिध्येष्टोपदिकासुरा ॥७॥
 चतुर्विंशति पदा ज्ञेया धर्माद्या चतुष्पदा ।
 ब्रह्मा षोडश भागैस्तु शतपद विवस्थिता ॥८॥

इति शतपद वास्तु

वास्तु चैव प्रवक्ष्यामि सहस्र पदकं तथा ।
 हांत्रिंश भाजिते क्षेत्रे कर्णलोप्यास्तुषट्पदा ॥९॥
 द्वादश बाह्य कर्णेषु कर्तव्या दश भागका ।
 तन्मध्येषोडशादेवा चतुर्दशा विभागका ॥१०॥
 विशभागश्चताकार्या चत्वारो भद्रदेवता ।
 एकत्रिंश सङ्ख्यानि बाह्यतः प्रकीर्तितः ॥११॥
 मध्यकर्णेषु कर्तव्या अष्टौ पञ्चदशान्विता ।
 अर्धमादि तथा कार्या भागे वर्सुं शुन्ये तथा ॥१२॥
 ब्रह्म च तत्र प्रयोक्तेन शत पदो ।
 एवं कथितं वत्स ! सहस्रपद वास्तुष ॥१३॥
 मेरुश्च कोटि होमेस्तु ज्येष्ठलिङ्गेन संशय ।
 प्राकारा नगर चैव प्रतिष्ठा तथैव च ॥१४॥ इति सहस्रपदवास्तु

વાસ્તુ લક્ષણુ અ ૧૬

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે હવે હું ઉત્તમ એવા વાસ્તુ લક્ષણુ કહું છું (પૂર્વ કથા-અંધક દૈત્ય સાથે સંગ્રામ કરતાં શિવને પરિશ્રમ પડ્યો તેના પરસેવાના ખીંદુ ભૂમિ પર પડ્યા તે ખીંદુમાંથી આકાશ અને ભૂમિને ભય ઉપબળે તેવો એક પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો. તેથી તે પ્રાણીને એકદમ સર્વ દેવતાઓએ મળીને તેને ઊંધો નાખીને તેના પર દેવોએ વાસ કર્યો તે ઉપરથી તે પ્રાણીનું વાસ્તુ પુરુષ નામ કહેવાયું સુત્ર પુરુષોએ મકાન મંદિરાદિ કામના પ્રારભે અને સમાપ્તી સમયે વાસ્તુ પૂજન વિધિથી કરાવવાથી સુખ થાય.)

૮ x ૮ દરેક પદમાં વચ્ચે પર્વ

ચારકી	૩૧ દાશિ	પ્રજ્ઞેચ	જય	ઇન્દ્ર પાદેચ	સ્ય	સત્ય	શુશ	અંતરિક્ષ આગ્રી	વિદ્યાકી
	અદિતિ	આપ		અર્ચમા પદ ૭		સાવિત્ર		ધૃષ્ટા	
	શૈલ	આપવત્સ				સવિતા		ગિતધી	
ઉત્તર	કુબેર	પૃથ્વીધર પદ ૬		બ્રહ્મા પદ ૬		વૈવસ્વત પદ ૬		ગૃહક્ષત	શૈલક
	મહાદેવ							ટામ	
	મુરુચ	રુદ્ર		મૈત્રગણ પદ ૨		ઇન્દ્ર		મંદિર્વ	
	નાગ	રુદ્ર હાસ				ઇન્દ્રજય		મુંગરાજ	
મામા	નિગ શાવરખા	શેષ	અસ્તુ	તારુમા	પુષ્પાદત	શુગ્રીવ	નંદિ	સુગ ગિતુ	સુવના
				યાશ્રોમ					

ભવનના ચોરસ ક્ષેત્રના ૮ x ૮ ભાગ ૬૪ કરવા તેમાં વચલા ચાર પદમાં બ્રહ્માનુ સ્થાપન કરવું. તેના પૂર્વે ચાર પદમાં અર્ચમાં દક્ષિણે ચાર પદમાં વૈવસ્વત પશ્ચીમે ચાર પદ મૈત્રગણ અને ઉત્તરે ચાર પદ પૃથ્વીધર તેના ચાર ખુણા પર ઈશાને આપને આપવત્સ અગ્ની કોણે સાવિત્ર અને સવિતા વાચવ્યે ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રજય નૈરૂત્ય ખુણે ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્ર હાસ સ્થાપના કરવી તેના બહારના ઈશાન કોણે ઈશા. ખાડીના પૂર્વમાં છ પદમાં અનુક્રમે

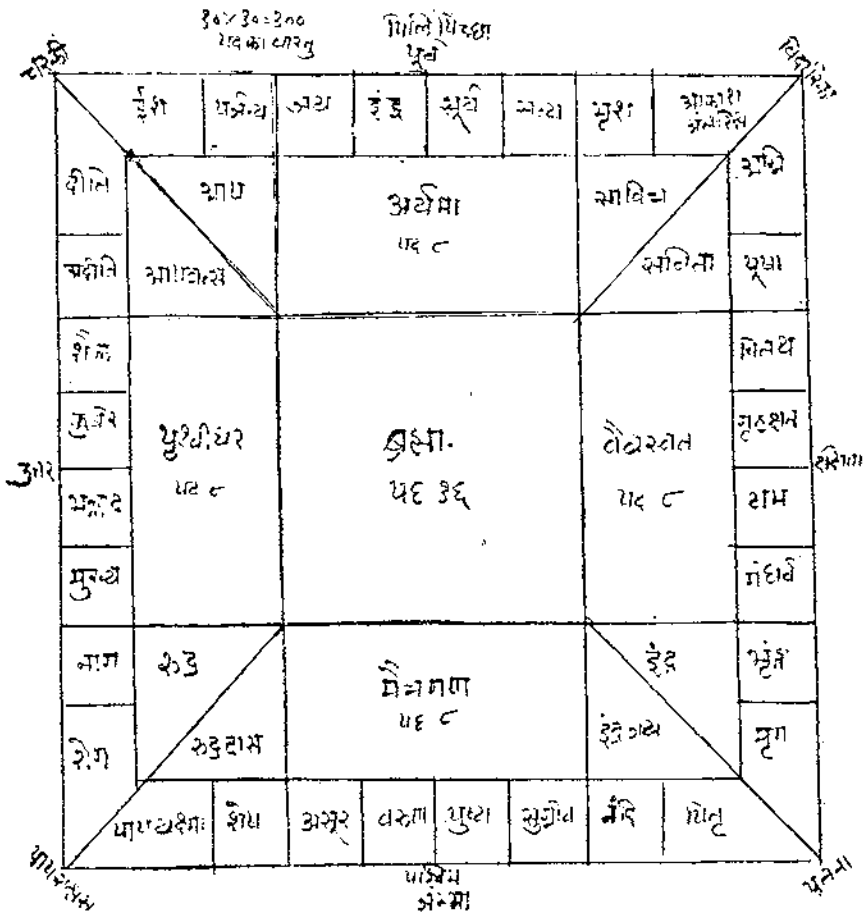
પશ્ચિમ જય ઈંદ્ર સૂર્ય સાથે અને ભૃશ અગ્નીકોણના આકાશ દક્ષીણ દીશાના પદોમાં અગ્ની પૂષા વિતથ ગૃહક્ષત યમ ગંધર્વ ભૃગ અને મૃગ નૈરુત્ય કોણના પદમાં પિતૃ પશ્ચીમના સાત પદોમાં અનુક્રમે નંદી સુગ્રીવ પુષ્ય વરુણ અસુર શેષ અને પાપયુક્ષ વાયવ્ય કોણના પદમાં રોગ પછીના ઉત્તર દિશાના સાત પદમાં નાગ મુખ્ય ભલ્લાટ કુબેર શૈલ (ગીરી) અદિતિ દિતિની ઉત્તર દીશાના અકેક પદમાં સ્થાપના કરવી એમ આરે દીશાના અકેક પદના દેવોના નામ કહ્યા એ રીતે ચોસડ પદના વાસ્તુના દેવો કહ્યા ૪

		દક્ષિણ-વચ્ચ-વચ્ચ			પૂર્વ				
દશ	પશ્ચિમ	જય	ઈંદ્ર	સૂર્ય	અન્ધ	મૃક	અનરિક્ષ	આકે	
દોલ	આપ	આપવત્સ	મૃતિમિ અર્ધમા ૫૬ ૬			સાવિત્ર			
અદોલ									સાવિતા
શૈલ	પૃથ્વીધર ૫૬ ૬		ગ્રહા ૫૬ ૯			વિતરલામ ૫૬ ૬			
કુબેર									
મૃલ્લાટ									
મુરખ	રુદ્ર	મૈત્રગણા ૫૬ ૬			ઈંદ્ર				
નાગ	રુદ્રવાસ							ઈંદ્રવચ	
રોગ	ભાષિતરુગ	રૈધ	અસૂર	વરુણ	પૃથ્વીરત	સુગ્રેવ	નંદિ	પિતૃગણા	

હવે એકાસીપદનો વાસ્તુ કહું છું ક્ષેત્રના ૮ x ૮ = ૮૧ ભાગ કરવા તેમા મધ્યના નવ પદ બ્રહ્માના તેના પૂર્વે ૭ પદો અર્ધમા-દક્ષીણે ૭ પદો વૈવસ્વત પશ્ચીમે ૭ પદમાં મૈત્રગણુ ઉત્તરે ૭ પદ પૃથ્વીધર બાડીના આરે કોણે અખે પદના ઉપરોક્ત કહેલા આઠ દેવો સ્થાપન કરવા સીવાય બ્રહ્માના પૂર્વાદિ આરે દીશાના દેવો ઉપરોક્ત કહ્યા છે. ૬

હવે સો પદનો વાસ્તુ કહું છું ક્ષેત્રના ૧૦ x ૧૦ = એમ સો પદના વાસ્તુની રચના કરવી બહારના આર ખુણાના પદો ઢોઢ ઢોઢ પદના બાડી બહારના એક એક પદના પૂર્વાદિ

दीशांमे छ छ हेवो आगण कइया ते नामना हेवो अकेक पदमां स्थापवा मध्यमां अइया सोण पदना स्थापवा तेमनी यारे तरइना पूर्वादिनी अर्थभादि हेवो आठ आठ पदमां स्थापवा-अइयाना पदना यारे पुण्ड्रे अउमे पदना आप आयरस छशानादि कोखे अेम आठ हेवो स्थापवा अेम सों पदना वास्तुना हेवोनी स्थापना कही छे. ८

हुवे हजर पदना वास्तुने विधि कहु छुं योरस क्षेत्रना आठा अने छेला ३२×३२ पदोना कोठाओ करवा त्यारे १०२४ कोठा पदो थाय ते पदोमां हरिक पुण्ड्राओमां छ छ पदो त्यागतां अेम येवीश पदो त्यागता १००० पदो आडी रहे ते हजर पदना वास्तुमां मध्यमां सो पदनां अइयानुं स्थापना करवुं तेनी यारे दीशाओमा दश दश पदनी वीथी (मार्ग राभवो अइयानी यारे दीशाओमे १० × ८ = अेशी पदना अर्थभादि यार हेवो (कुल १६८ पदमां) स्थापवा तेनाथी अइयारना यार पुण्ड्राओना यार हेवो नव नव पदना पूजवा आडीना पूर्वादि यारे दीशाना आठ आठ हेवो पूजवा अे रीते अेकहजर येवीश पदोना वास्तु जेने हजर पदोना वास्तु मेइमंदिर कोटिडोम, अथेपटलींग कीदला नगर वसावता के मइया प्रतिष्ठा करता हजर पदना वास्तुनुं पूजन करवु. १४

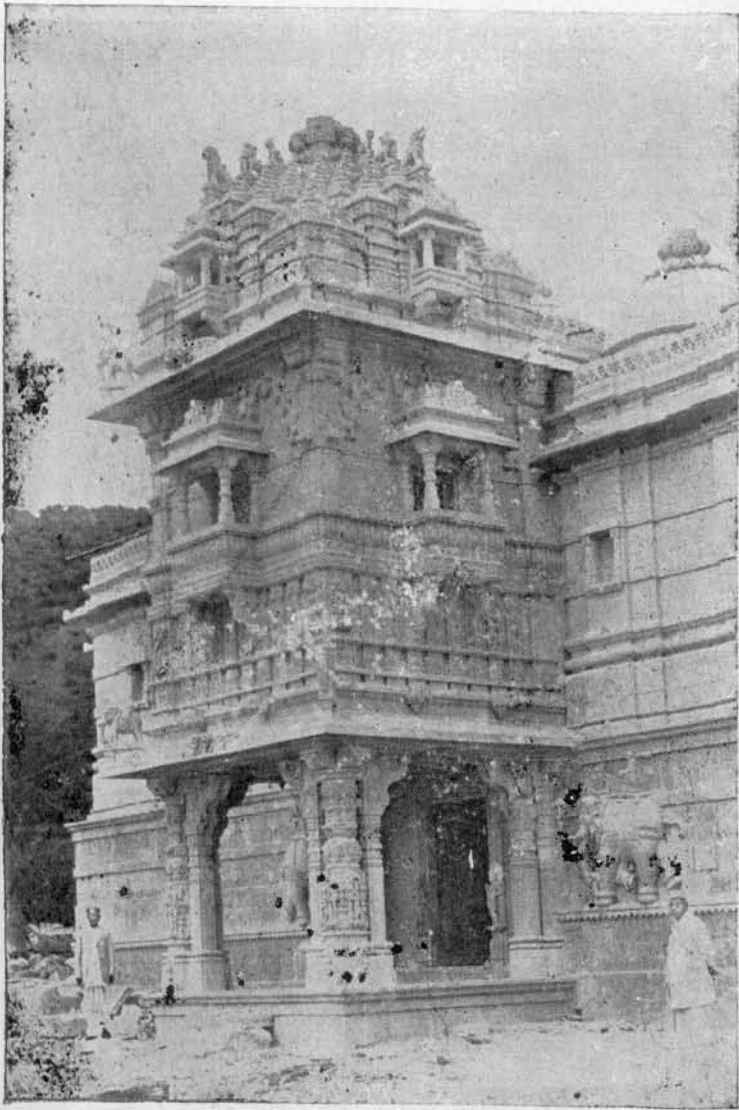
ऊर्ध्ववास्तु

ऊर्ध्ववास्तु प्रवक्ष्यामि दशभागस्तु विस्तरम् ।
 ऊर्ध्वपंचदशभागे कर्तव्या नात्र संशय ॥१५॥
 चतुर्विंशपदो ब्रह्मा षट्पदात्वर्यमादयः
 आयाद्यष्टो मध्यकर्णे सार्धं भाग विवस्थितं ॥१६॥
 ईशानश्च अंतरिक्षश्च अग्निस्वगस्तिमेव च ।
 पितृ च तवरोगश्च वायुदिति तवाश्रकं ॥१७॥
 सपाद द्वयभागस्तु एकैकश्चतुर्भागतः ।
 चतुर्विंशति बाह्येषु त्रिपदा च न संशय ॥१८॥
 ऊर्ध्ववास्तु समाख्याता ऊर्ध्वतु सुरालयं ।
 पीठोदुम्बर चैव उत्तरं च तथैव च ॥१९॥
 तुल्या दोष तुलाचैव शुक्रनाशं तथैव च ।
 स्कंधं तु कारयेत्त्वत्स मर्मवेध विवर्जित ॥२०॥

ऊर्ध्व वास्तु कहु छुं दश भाग पडोणोने पंढर भागने करवे। तेने चौवीश पदभां
 अह्ना. अर्थभादि छ पदनां भुषुनां देवानां आठ भागना भुषु देवां दोढ दोढ भागना
 पूर्वभां धशानथी अंतरीक्ष (आकाश) देवा. दक्षीणे अग्नीथी पीतृ अने पश्चीमे पीतृथी
 शैलादि—अने उत्तरे शैलाथी दिति अथ अःरे दीशाओभां अत्रीश देवाना पडोनी स्थापना
 करवी. सवा मे भागना ऐकेक वास्तु—अने अह्दारना चौवीश पदना देवा कह्ना.....
 अे रीते ऊर्ध्व वास्तु देवालयने कह्यो. पीठ...ऊंअरे। उत्तरंग तुला पांठ पीठीया छतः
 शीअरने शुक्रनाश तेनुं स्कंध आधले छे वत्स ! मर्मवेध त्यागवे। २०

१६ पदवास्तु

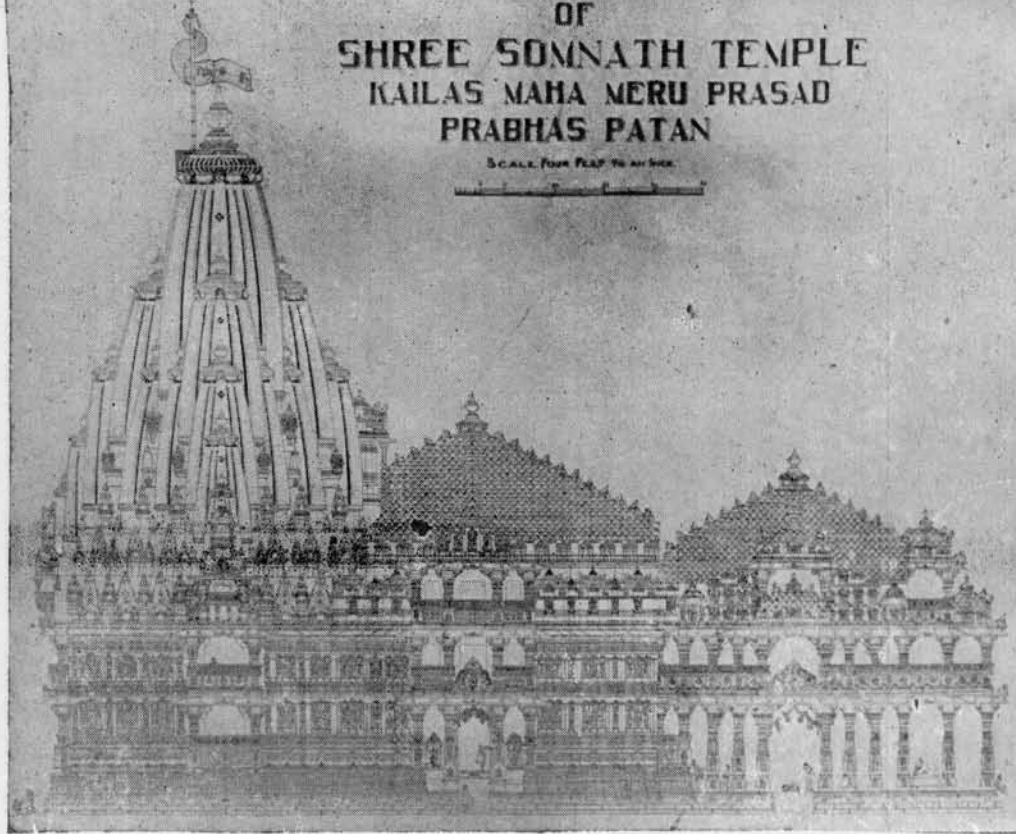
चतुरश्रीकृतेक्षेत्रे चतुर्दश पद भाजिते ।
 मध्ये द्वांत्रिंशपदं ब्रह्मा अर्यमा द्वादश स्तथा ॥२१॥
 मध्येकर्णे अष्टौ द्विपदा बाह्यौष्टौ सार्धं भागत ।
 बाह्य कर्णोभय पक्षैतु नृपादाष्टौ द्विपदा ॥२२॥
 भद्रे चाष्टौ द्विभागंतु शेषाष्टौ पटपदास्मृता ।
 वापीकूपतडागेषु पूजयेत् षट्पदकं ॥२३॥
 ईशानेतु—शिर—शिरं ज्ञेयं पादौ नैऋत्यकोणके ।
 कर्पूश चाग्नि वाय्वेषु जानुस्तत्रैवकोणके ॥२४॥

આગમ મંદિર (પાલીતાણાનું) પ્રવેશ ભાગ
સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા

DESIGN FOR RECONSTRUCTION
OF
SHREE SOMNATH TEMPLE
KAILAS MAHA MERU PRASAD
PRABHAS PATAN

SCALE FOUR FEET TO AN INCH

सोमनाथ महाप्रासादनुं साईड धलीवेशन
स्थपति प्रलाशंकर ओ. सोमपुरा

હસ્તો ચ ઉદરે તસ્ય પૂર્વવ્યોઘ અર્ધોમુખા ।
પૂર્વાયાં સસુરે વાઘ્યે યોવર્ષારાજ્યસુરાક્રતિ ॥૨૫॥

હવે એકસો છન્નુ પદનો વાસ્તુ કહે છે. ક્ષેત્રના ૧૪×૧૪ ભાગ કરવા મધ્યમાં બગીચા પદ રાખવા. તેની પૂર્વાદિ ચારે દીશાએ બાર બાર પદના અર્થમાદિ ૪ દેવો સ્થાપવા. બ્રહ્માના ચારે ખુણે બાર બાર પદના ઇશાનાદિ ચાર ખુણે આય. આયવત્સ આઠ દેવોની સ્થાપના કરવી બહાર ચાર ખુણાના દોઢ દોઢ પદના દેવો આઠ આઠ દેવો ત્રણ ત્રણ પદના અને આઠ દેવો બે બે પદના અને આઠ દેવો છ છ પદના કરવા. આ એકસો છન્નુ પદનો વાસ્તુ જળાશ્રયો, વાવ, કુવા, તળાવોની પ્રતિષ્ઠા સમયે પૂજવા ૨૩

ઉંઘા વાસ્તુનું માથુ ઇશાન કોણમાં બે બેઠેલા પગના તળીયા નૈઋત્યકોણમાં હાથની કોણી અને પગના ગોઠણો અગ્ની અને વાયવ્ય કોણમાં. તેના હાથો અને ઉદર=પેટ ઉંઘા છે. ૨૫

ईश पर्जन्य तं चैव माहेन्द्रादिव्य सत्यवं ।
भृशांतं रिक्षाग्नि पूषावि तथो गृहक्षत् यम् ॥२६॥
यम गंधर्व भृगं च मृग पितृ द्वौवारिका ।
युग्रीवपुष्पदंतश्च वरुणासुरशेषयो ॥२७॥
यायक्ष्मा रोग नागमुखश्च भल्लारसोम च ।
गिरि अदितिदितीश्च बाह्ये द्वांत्रिंशस्तथा ॥२८॥
आय आयवत्सार्यमा सावित्री सवितृतथा ।
इंद्रो भिंद्र जयो रुद्र रुद्रदासोकितित ॥२९॥
विवस्वान-पृथ्वीधर मध्ये ब्रह्माचतुर्मुख ।
चरकी विदारि पूतना पापगंधाभिकोपाके ॥३०॥
पीलीपिच्छा तथा जुंम्मा स्कंधस्कंधर्यमापूर्वाक्रमान ।
ईति ना ? तु पदं नास्ति वास्तु वाहयेप्रयजयेत् ॥३१॥
देवा च स पूजयित्वाकायेद्यर पुराजिकां ।
सिद्धियेन तरय जायंते विपरितेन कदाचन ॥३२॥
भूमीगृहवास्तुश्च मर्माणी तस्य कथ्यते ।

પૂર્વાદિ બાહ્ય દિશાએ. ઇશ. પર્જન્ય, યમ, માહેન્દ્ર (ઈન્દ્ર) સુય (આદિત્ય) સત્ય ભુશ, અંતરીક્ષ (આકાશ) એ આઠ દેવો પૂર્વ, દક્ષિણ દીશના બાહ્ય પદના દેવો અગ્નિ પૂષા, વિતથ, ગૃહક્ષત, યમ ગંધર્વ, ભૃગ, મૃગ, અને પિતૃ એ આઠ દેવો દક્ષિણ-હવે

પશ્ચીમના હુવારકા (નંદી) સુગ્રીવ, પુષ્યદંત, વરૂણા અસુર શેષ પાપયજ્ઞાને રાગ. ઉત્તરના નાગ મુખ્ય ભદ્રાર, સોમ, ગિરી (શૈલ) અદિતિ અને દિતિ એ આઠ દેવો ઉત્તરના પદના બાજુવા એમ બચીસ દેવો બહારના પદના કહ્યા. બ્રહ્માના ઇશાન કોણના આપ અને આપવત્સ ઇશાન કોણે સાવિત્ર સવિતા-નૈરૂત્ય કોણના ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રન્ય વાયવ્ય કોણના રૂદ્ર ને રૂદ્રદાસ-મધ્યના બ્રહ્માની ચારે દિશાઓ પૂર્વ અર્ચમા, દક્ષિણે વિવસ્વાનં પશ્ચીમે મૈત્રગણુ અને ઉત્તરે પૃથ્વીધર સ્થાપવા એમ પીસ્તાલીસ દેવો સ્થાપવા સ્થંભ ભીતિ-આદિને નાસ્તુમર્મ જોઈ નિર્દોષ વાસ્તુની રચના કરવી મર્મવાસ્તુ વેધથી માતા-પિતાની હૃત્યા થાય. પોતાના શીરને ઘાત થાય ભાઈઓના નાશ થાય.

પેટનો વ્યાતિ સંતાપ

(નિર્દોષથી ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય. વેધથી પડખાનો વ્યાધિ થાય. વાસ્તુવેધના અઘોર કૃત્યના નિર્વાણર્થે હોમ અને શાંતિ કર્મ કરાવવું.) વાસ્તુના ક્ષેત્રના ચાર ખુણાની દેવીઓ ઇશાને ચરકી, અસિકેણે વિદારિકા નૈરૂત્ય પુતના અને વાયવ્યે પાપા દેવી.

કર્ણે કર્ણ ગતં સૂત્રં શીરાચરિત્તિન મઘતે ॥૩૩॥

માહેંદ્રાદિત્યત્રિ રેલા વરુણપુષ્પદંતોઙ્ગવા ।

તૈવંશા સામારુયાતા ઉપવંશ યામ્યોતરે ॥૩૪॥

ગૃહક્ષત યમોત્કા ચ સોમમલ્લાટાદિત્રયં । (ઉપવંશ)

ગંધર્વ સુગ્રીવો શિરાશ્ચ અર્યમાન્તિકે ॥૩૫॥ (શિરા)

ધૃંશોમિમુહો મુરચૈવં નામ સત્ય ઉચ્યતે । (શિરા)

ત્રિશૂલ સંપાતાશ્ચ મહામર્મ પ્રકીર્તિતા ॥૩૬॥

ઈશાન્નિપિતરોમાત્રીશૂલેષુ ચિવસ્થિતા ।

પદ્મરેલા ચ વજ્રશેવોક્તં ચતુઃ કોણેષુ સંસ્થિતા ॥૩૭॥

ઈશાનાદિપુકોણેષુ ચતુષ્કઃ શબ્દવસ્થિતા ।

સૂત્ર સંપાતાગ્રપંક્તો લાંગલા પટમેવ ચ ॥૩૮॥

શિરા સૂત્રસંતાપિષુ લાંગલ પટ વિધિયતે ।

ચતુર્વિંશતિ લાંગલાનો પાદાર્થેષુ તુ ત્રિહર્ણગા ॥૩૯॥

બ્રહ્મણદિ ચતુઃ પાદે અષ્ટ સૂત્રાદિ પદ્મકં ।

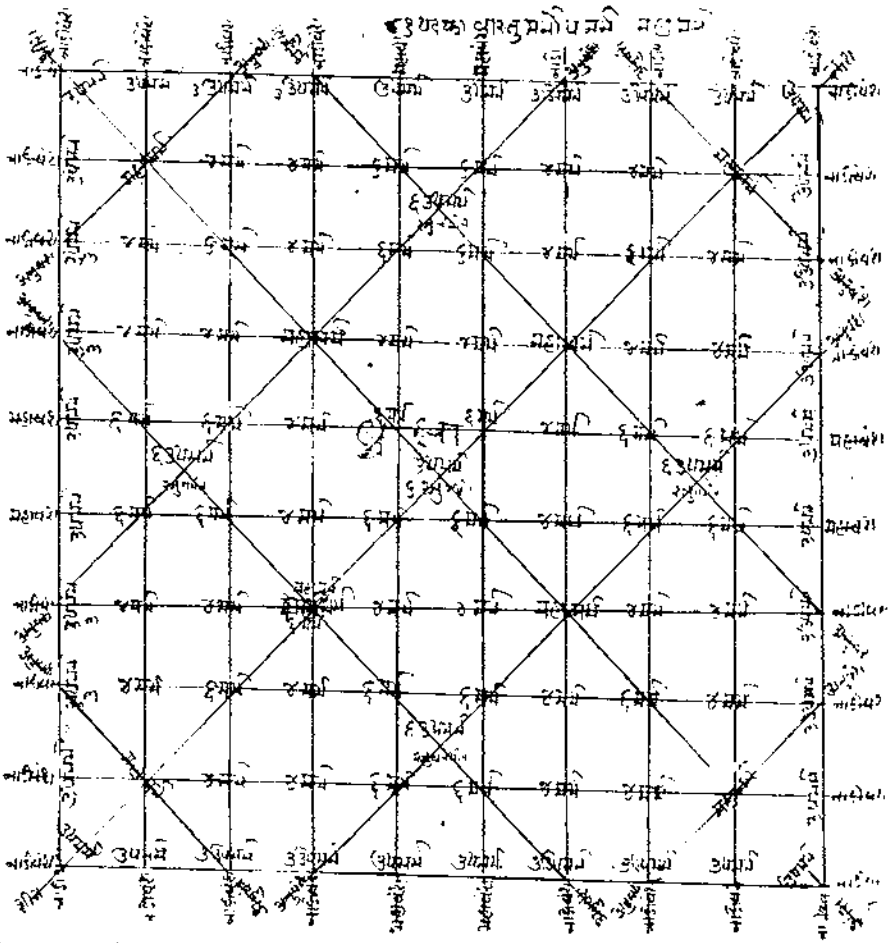
લાંગલો દ્વે દ્વે પદ્મ રેલાપટ વિધિયતે ॥૪૦॥

મર્માણિ સૂત્ર સંપાતા શોપારેલાશ્વસંવગો ।

પદ મધ્યસ્થિતે જ્ઞેયં ઉપમર્મતુવદ્વિદુ ॥૪૧॥

मूर्ध्नि चतुषु बह्वक्रणेषु महामर्मस्तकेश्वती ।
 पदषोऽपमोभाग शिरा मानं विधियते ॥४२॥
 अष्टमो दशमो भागे भागे द्वादशमो तथा ।
 पदे षोऽशभागश्च भागो अष्टदशमोपुनः ॥४३॥
 वंशादिनां क्रमेणं च प्रमाणं समुदाहृतं ।
 शूल मानं विख्यातं क्षुष्ममाननिगद्यतै ॥४४॥
 यावष्टकात्समीरेषा एकैकं यव वदेत् ।
 देवता पूर्वमाख्यातां लांहुलापद् पदाद्वये ॥४५॥
 देव वेधे भवेत् पीडा लांगले च सरोरुजा ।
 ऊद्रेगाधनहानिश्च शिराविधी प्रजायते ॥४६॥
 मर्भवेधेकुशत्कर्यं स्वामिनो मरणं विधे ।
 महामर्माणि जायते उपमर्माणि त्रिवेत् ॥४७॥
 भातु पुत्रं क्षयो भवेत् त्रिशूलेड ।
 माण वज्रं न नाशस्यात् पङ्गे ॥४८॥
 नवदुरेवती चतु किवा हनद्यं दीतस्मौत्प्रेतानपीऽयेत् ।
 प्रत्येकं द्रव्यवेधेन नदीषोक्तं ग्रंथवैस्तरात् ॥४९॥
 किन्चीदुत्तरतोदत्वा पूर्वतो वालयेत् ।
 भित्तये स्थंभादिविन्यासे चैव दोषान विद्यते ॥५०॥
 भूरिग्रह वास्तुश्च मर्मादितस्यकथ्यते ।
 पितामाता च हन्यते यथातिसिरघातकं ॥५१॥
 भूजास्कंध बंधुनाशं हृद्येपतिर्भय महाभयम् ।
 उदरे व्याधि संतापं जप्तस्यात् पत्रादिक ॥५२॥
 पादैतु वृत्पुत्राश्च ग्रीवायां चैव विग्रहं ।
 धनधान्यं सदावृद्धि उद्भवेकुंक्षि धातके ॥५३॥
 काम तको गतो वापि वास्तुवेधकृते अति ।
 अघोरं कृते होम तवः शान्ति प्रजायते ॥५४॥

इति श्रीविश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे वास्तुमर्माधिकार षोऽशाध्याय ।

एकादशीपदना वास्तुभां भर्मापमर् महाभर्म

वास्तुभर्मापमर्-वंश अने अनुवंशना संपातना स्थाने ङपमर् ङपणे-महाभर्म-वास्तुभर्म, परिज्ञान एकाशीपदना वास्तुभां महाभर्म वास्तुना शरीरमां शीराओ वंशो-अनुवंशो संधीओधीमर् अने महावंश कया कया स्थाने ङपणे तेनुं जान नीये मुज्य ग्णवुं.

१-शीरा वास्तुक्षेत्रना जुणे जुळा भे वीकर्णं मुध्य रेष्वा

२ महावंश-रेष्वा मध्यनी आडी ङभी रेष्वा ते महावंश तेनी यार रेष्वा

३ अनुवंश-शीराना समसूत्रे तिर्यग (आडी) भे भे रेष्वा ते अनुवंश तेनी कुल आड रेष्वाओ.

४ भर्म-शीरा, महावंश, नाडीवंश अने अनुवंश येमांना भे त्रष् के यार न्यां संपात थाय ते संधि संगम थाय ते स्थानते भर्म कहे छे तेवा कुल पड छप्पन भर्मस्थान एकाशीपदना वास्तुभां पडसूत्र संधिनां योवीस भर्मस्थान.

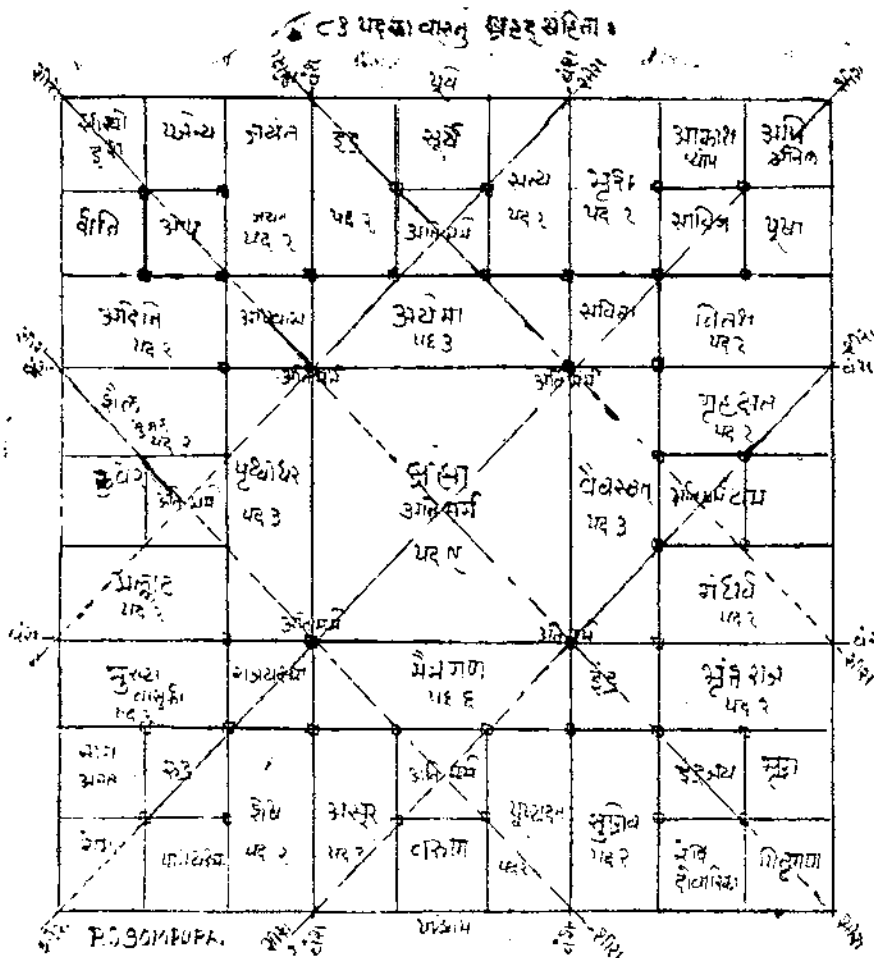
५ पडसूत्र संधीना योवीसभर्म स्थान.

६ ये यतुसूत्र संधीना योवीस भर्म स्थान.

૫ ઉપમર્મ-પદના મધ્ય ભાગમાં બે અનુવંશ રેખાઓનો સંપાત થાય તે ૮૧ પદના વાસ્તુમાં ત્રિશ્ચવ સંપાતના વીશ અને ચતુ-સુત્ર સંપાતના પાંચ ઉપમર્મ ઉપજે.

૬ સંધી-ચારે દિશાઓની બાહ્ય ભાગમાં ત્રીકરેખાઓના સંગમને સંધી કહે છે તે સોળ ઉપમર્મના નામથી ઓળખાય છે. તેના કુલ ૪૨ ઉપમર્મ ૬ મર્મોમર્મ (અભિમર્મ) વંશ અનુવંશ મહામર્મ અને શીરા કહે રેખાઓના સંધી સ્થાને મહામર્મ કે અતિમર્મ કહે છે. ૮૧ પદના વાસ્તુમાં મહામર્મ આઠ સ્થાને ઉપજે છે. જ્યાં આઠ સુત્રો ભેગા થાય છે.

સંધિ અન્ય ત્રણમાં બે રેખાઓના સંગમો સ્થાને સંધી અને ત્રણ રેખાની સંધીને મર્મ કહે છે. વાસ્તુ શાસ્ત્રમાં લાંગુલના લક્ષણ વિશે કહ્યું છે કે બે અનુવંશની સંધીને લાંગુલ કહેલ છે.

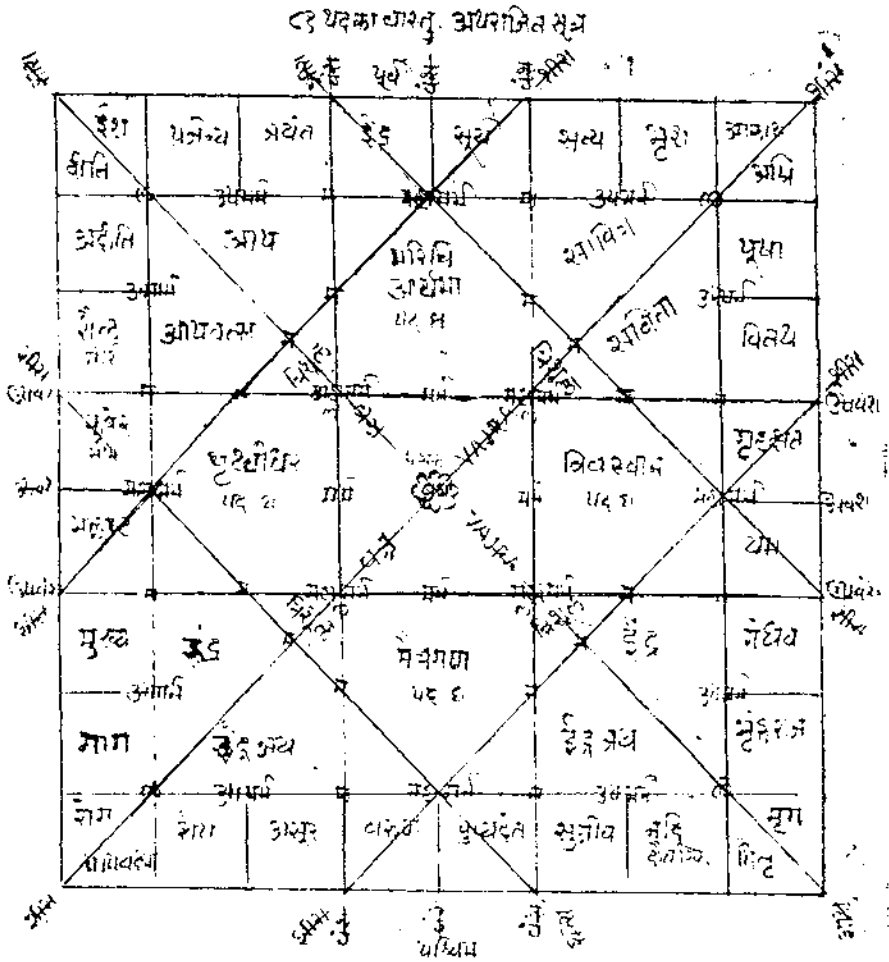

અહીં સંધિતાના ૮૧ વાસ્તુપદમાં વિકલ્પ ત્રણ ત્રણ રેખા દોરવી તેને શીરા કહી છે. તેવી ૭ શીરા રેખા થાય જ્યાંના ૩x૩ પદની રેખાને વંશ કહે છે જ્યાંના પદને ચારખુણે અતિમર્મ-તેમજ શીરાની બે રેખાનો સંપાત (સંગમ) થાય તેને પણ અતિમર્મના બે રીતે નવ સ્થાને અતિમર્મના બાધવા મર્મ સ્થાને, વંશ સ્થાને ભીત કે સ્તંભ કે પાટ ન સુકવા.

પૂર્વ દિશાએ પીલીપિચ્છા દક્ષિણે જન્મા, પશ્ચીમે સ્કંધ, ઉત્તરે સ્કંધર્ષા, ઇશાને લિમ્ભ ભૈરવ, પૂર્વે હેતુ ભૈરવ, અગ્નિકોણે ત્રિપુરભૈરવ, દક્ષીણે વૈતાલ ભૈરવ, નૈરુત્યે અગ્નિ વૈતાલ ભૈરવ, પશ્ચીમે કાલ ભૈરવ, વાયવ્યે કરાલ ભૈરવ ઉત્તરે અગ્નિ ભૈરવ, એમ અષ્ટ ભૈરવ બાહ્ય ભાગે પૂજવા તેમજ પૂજન કરવાથી પ્રિદ્ધિ મળે છે. વિપરીત થતું નથી. ભીત સ્તંભના મર્મ દબાવા ન દેવા ૩૨ ૩૩

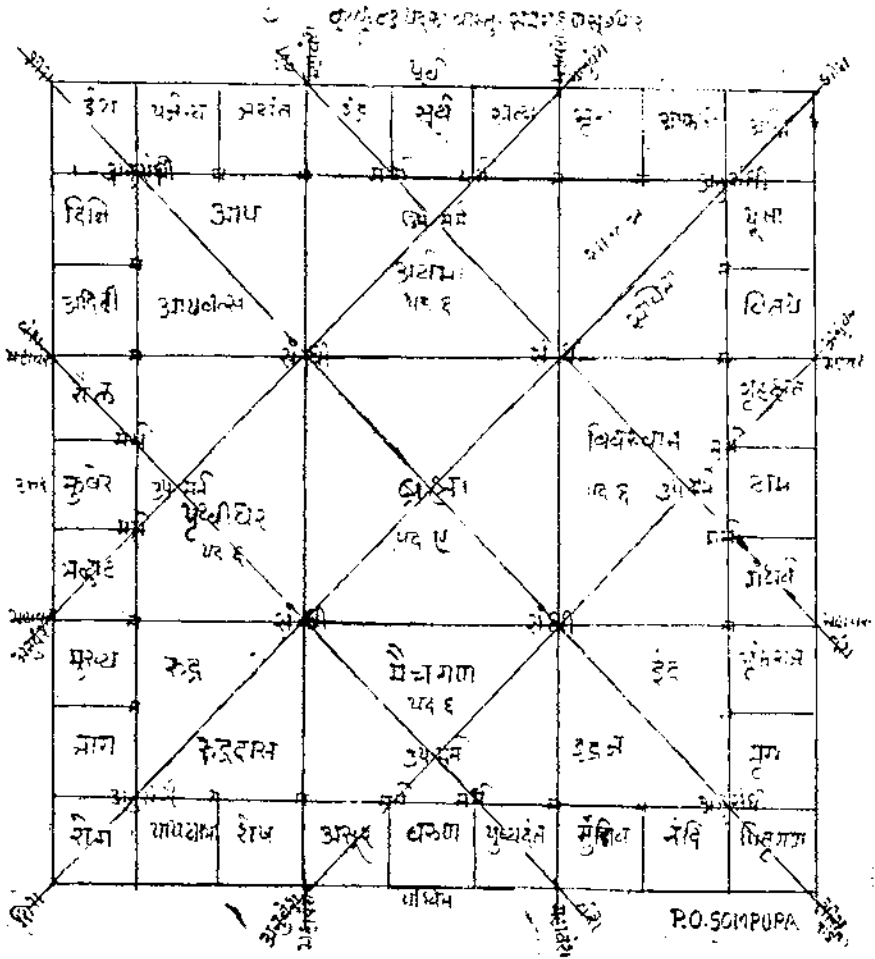
ભૂમિગૃહ વાસ્તુના મર્મ કહે છે.—આખા વાસ્તુપદના ખુણે ખુણે રેખાઓ દોરવી તે શીરા. તેમ પૂર્વે મહિંદ્ર અને આદિત્યની પડખેની રેખા પશ્ચિમે વરૂણને પુખ્યદેવની પડખેની એમ પૂર્વે પશ્ચીમની રેખાને શીરા કહેવી. સોમ લલ્લાટ ઉત્તર ગૃહક્ષત યમ દક્ષીણની મધ્યની ત્રણ રેખા વંશ અને ઉપવંશ કહી છે. ગૃહક્ષત યમની અને સોમ તથા લલ્લાટની અને ગંધર્વ સુગ્રીવની એ ત્રણ રેખા તે અર્ચના પાસે જતી ત્રણ રેખા શીરા કહેવાય ભુંગ, સુખ્ય, નાગ. અને સત્ય પાસેની રેખા પણ શીરા કહેવાય પ્રહાના વીકણે ચારે કોણની રેખા ત્રિશૂલ બાણવી. પ્રહાના ચારે ખુણા જ્યાં બખ્ખે રેખાનો સંપાત થાય તે મહામર્મ. ઇશાન અગ્ની. પીતર અને રોગ એ ચારેકોણે ઉપરના પદોની રેખા ત્રિશૂલ ઇશાન અગ્નિ આદિ ચાર ખુણે શિરા સૂત્ર સંપાત સ્થાને થાય તે છ લાંગુલ—ચોવીશ લાંગુલ પદના અર્ધે....પ્રહ્લાદિના ચાર પડખે અષ્ટ સૂત્રે. પદકે ઉપજે બખ્ખે લાંગુલ અર્ધે છ રેખાઓ થાય. બાકીની રેખાની સંધીના સૂત્રયાતે મર્મે ઉપજે. પદના મધ્યે ઉપમર્મ ઉપજે. મધ્યના પ્રહાના ચાર ખુણે ચાર અને ચારે દિશાએ છેડાપર ચાર મહામર્મ ઉપજે પદના સોળમા ભાગે શિરાનું માન બાણવું. આઠમે દશમે ભાગે અઠાર ભાગે વંશના અનુક્રમે માન બાણવા ત્રિશૂલનું સૂક્ષ્મમાન બાણવું. આઠ રેખાઓનું માન અકેક યવ બાણવું છ લાંગુલનું દેવના પૂર્વ મને બાણવા દ્વારવેધથી ઉદ્વેગ અને હાની થાય મર્મવેધથી કુળનો નાશ થાય સ્વમિતું મરણ થાય તેમજ મહામર્મ અને ઉપમર્મનો દેવથી ઉપરોક્ત હાની થાય ભાઇઓ અને પુત્રનો નાશ થાય.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ હીપાણાવિ વાસ્તુલક્ષણ મર્માધિકારે પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુર શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો સોળમો અધ્યાય ૥૧૬૥

અપરાશિત સૂત્રના ૮૨ પદનો વંશ, ઉપવંશ, શીરા, મહામર્મ, લાંગુલ

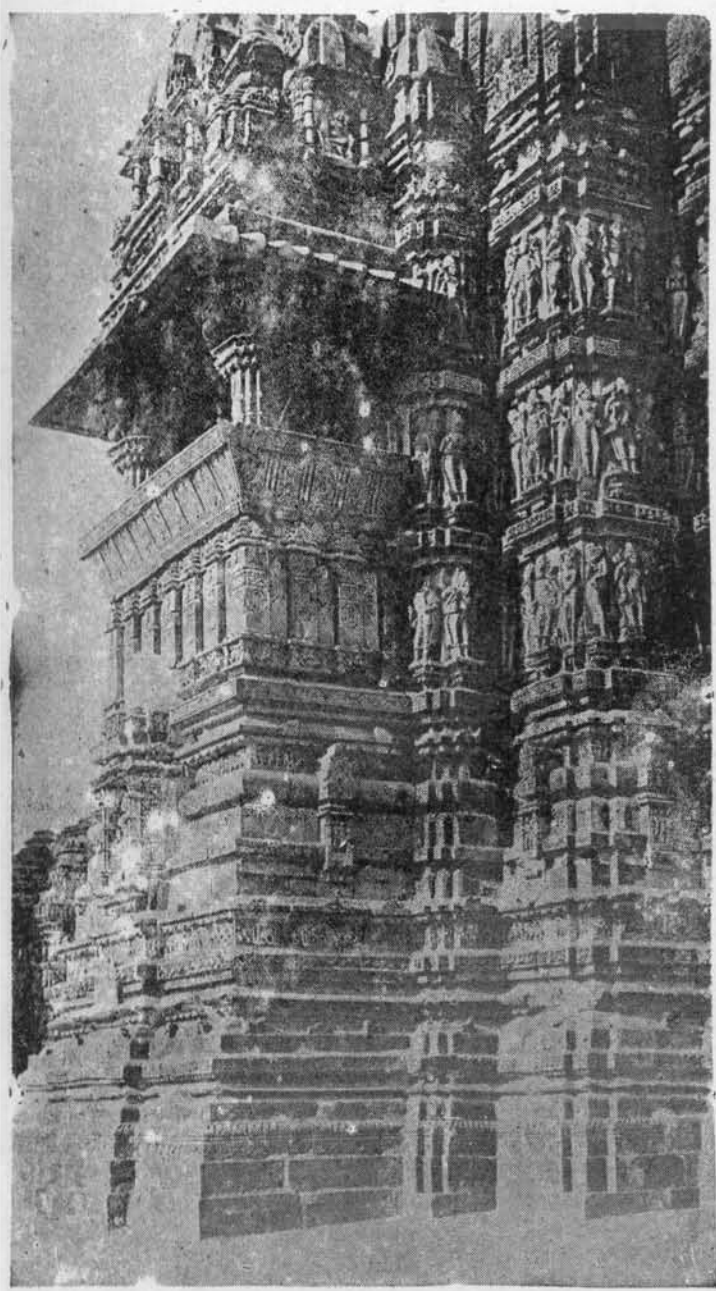
- ૧ વંશ-વાસ્તુની પૂર્વ પશ્ચિમની મધ્યમની ઉભી ત્રણ રેખા.
 - ૨ ઉપવંશ-વાસ્તુની ઉત્તર દક્ષીણની મધ્યની ત્રણ રેખાઓ.
 - ૩ શીરા-વાસ્તુપદના તિર્યગ ખુણા ખુણાની બે રેખા અને પુષ્ટદંત, યમ, ઈદ્ર, સુર્ય, ભસ્વાર વરુણ અને ગૃહક્ષતના પદને છેદતી તિર્યગ ચારે રેખા તેમ જ શીરા.
 - ૪ મહામર્મ-વાસ્તુપદના છેડામાં પર મધ્ય ગર્ભે ઉપવંશ રેખાના સંપાત સ્થાને તેમજ અહાના પદની ચાર ખુણે લાંગુલને મહામર્મ ઉપજે.
- લાંગુલ-બંધાં જ સુત્રોના સંપાત સંધી થાયતે લાંગુલ શીરાને લગતાં જ સુત્રોના સંપાતને પણ લાંગુલ કહે છે. ચોવીસ લાંગુલ. જો હોય તો વાસ્તુના કરતાં અઢેકપદની સંધી સ્થાને હોય તો ૨૪ લાંગુલ થાય મહામર્મને લાંગુલ કહે છે.
- ૫ પદક-અહાના મધ્યના આઠ સુત્રો ભેગા થાય તે પદક.
 - ૬ શૂભ-ત્રિશક્ત અહાનાપદ અહારના ચાર ખુણે ત્રિશક્ત.
 - ૭ વજ્રક-અહાના પદની ત્રાંસી બે રેખાઓ એ વજ્રક.

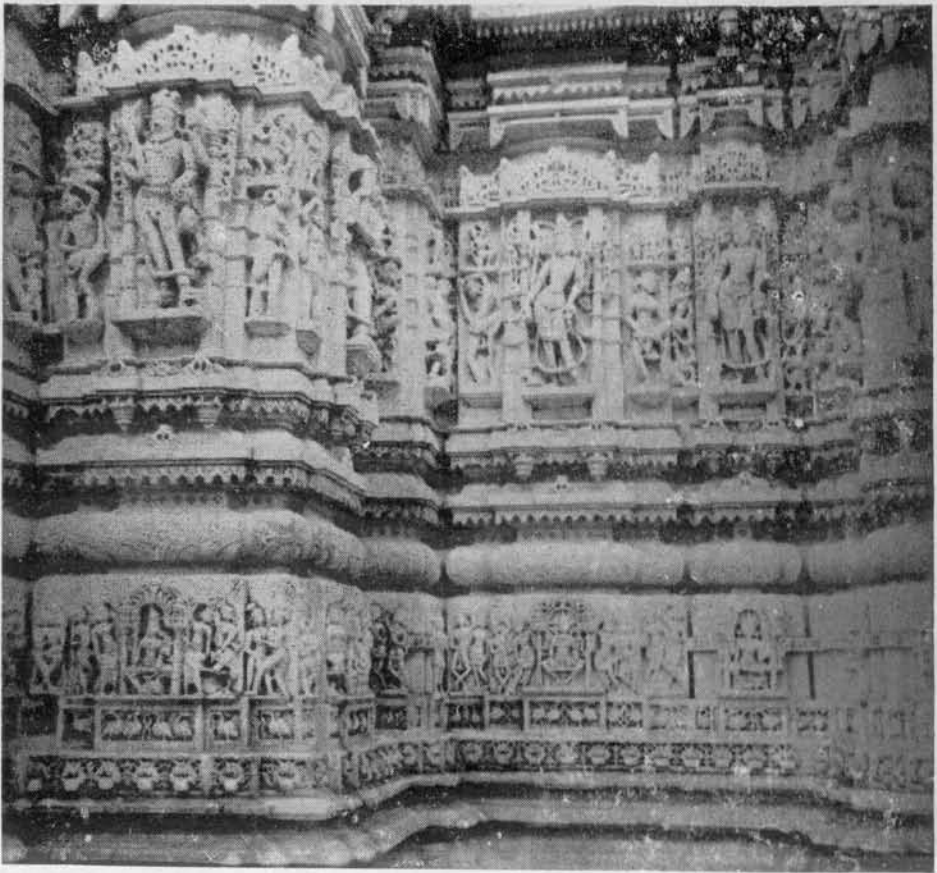
સમરાંગણ સુત્રધાર ગ્રંથમાં લક્ષ્મીના એકાશી પદના વાસ્તુના પદનો ખુણા ખુણાની રેખાને શીશ કહીછે. અગ્નિને પ્રાયઃ કોણની વક્ર વિકર્ણની એ રેખાને અનુવંશ રેખા કહીછે. ઈશાને નૈરત્યની વક્ર રેખાને વંશ કહેલ છે. બ્રહ્માના પદની ચારે આડી ઉભી સળંગ રેખાને મહાવંશ કહી છે. બ્રહ્માના પદના ચાર ખુણે સંધિવંશ ફરતા એક એક પદ છોડીને વિકર્ણના ચાર ખુણે અનુસંધિ-અનુવંશનો સંપાત થાય તેને ઉપમર્મ કહેલ છે. તેવા ચાર ઉપમર્મ મધ્યમાં આવે, ફરતા દેવના પદ ઉપર વંશ અને અનુવંશના સંપાત સ્થાને બ્રહ્માના ચાર ગર્ભના દેવના પદે આઠ મર્મ ઉપર (તે ચાર ઉપમર્મની બાબુએ) મર્મસ્થાન-ચોસઠ પદના વાસ્તુમાં પૂર્વ કે ઉત્તર એમ વિકર્ણ રેખા દોરવી. તેમાં બ્યાં સુત્ર સંપાત થાય તે મર્મ કહેવાય. તે મર્મ સ્થાને ખુંટી-સ્તાંલ કે ભીંતના કરાથી દબાય નહિ તેમ રચના કરવી. બે મર્મ વેધ થાય. દબાય તો સ્વામીના ધનનો નાશ થાય. ઇતિ મર્મવાસ્તુ વિન્યાસ. વાસ્તુના મુખ. હૃદય નાહિ, એ સ્તન ગુણ એ છ અંગ દબાયતે મર્મ વેધને વાસ્તુ શાસ્ત્રમાં મહામર્મ કલા છે.

સંધી-વંશાષ્ટિકસ્ય ચઃસંધિઃસંધો રિનિકોત્યે તે
 ચેવુંતઃસ્યુસ્પદનાનાં પ્રોકાસ્તે યાનુ સંઘયઃ ॥
 ઉપમર્મ-ઉપમર્માણિ તાબ્યાહુ પદમધ્યાનિ યાનિહિ

વંશ અને શીશાની સંધી સ્થાને ચાર સંધી સ્થાન, ઇતિ વાસ્તુમર્મ

અબુરાહો મંડપનો ગવાક્ષ

મહેલર (પ્રાસાદની બાહ્ય દીવાલ)

आयतनादि लक्षण अ. १७

विश्वकर्मा उवाच-

आयतनादिवक्ष्यामि- रुद्रादीनांयथाक्रमां
बाणधियं वामपक्षे-दक्षिणे पार्वती तथा ॥ १ ॥
नैरुत्ये भास्करं विधात्वायव्ये य जनार्दनं ।
वामे स्नान गृहंकार्यं मातृस्थानं तु दक्षिणे ॥ २ ॥
वारुणे जलसेनतु प्राश्नाधैव तु भैरव ।
वामदेशे महालक्ष्मी उमाभैरवं संयुता ॥ ३ ॥
मध्ये रुद्रा प्रति स्थाप्यं ब्रह्माणं च जगद्गुरु ।
सोमे शान्ति गृहं कार्यं दशावतारं च दक्षिणे ॥ ४ ॥
ब्रह्माविष्णुऽ तथा रुद्रं पृष्ठ देशे तु कारयेत् ।
ऊकारंचये चंद्रादित्यो च इशान्ये स्कंधनाथ ॥ ५ ॥
ईशान्यादि ध्वजाकार्यां प्रास्तदे तु चतुर्मुखं ।
चतुर्मुखं समाख्यातं एकमुख शृणु संप्रत ॥ ६ ॥
ईशाने विघ्नराजं तु पार्वताग्नियकोणके ।
नैरुत्ये भास्करे वीद्या वायव्ये च जनादेन ॥ ७ ॥
दक्षिणे च मातृस्थानं सौभ्यं शांती गृहं भवेत् ।
वामे स्नान गृहंकार्यं पूर्वद्वारं शिवालयं ॥ ८ ॥

पुनरेव प्रवक्ष्यामि प्रासादे पश्चिममुखे ।
जनार्दनं तु ईशाने अग्नियां तु भास्कर ॥ ९ ॥
वायव्ये विघ्नराजं तु नैरुत्ये पार्वती स्मृता ।
अनुत्तोमेन न कर्तव्यं प्रासाद तु पराङ्मुख ॥ १० ॥
चंडोर्ध्वक्रंतु चंडोशोत्तर तः स्मृता ।
....मुख न्यासं चंडोर्ध्वक्र तु कारयेत् ॥ ११ ॥
पीठोश्रयमानेन पादनो न त्रिभागतं ।
चंडस्थो ह्ययं कार्यं स्थूलांग तु भीष्मानतं ॥ १२ ॥
स्नानधं तु पिवंतं च वक्ष्यतानन मूर्द्धगम् ।
वेदिकाग्निकेशेश्च नवद्वापुरिजुडिका ? ॥ १३ ॥
हारकेयूर संयुक्तं कंकणे समलंकृतं ।
पीतं स्नानं मंडलेषु कर्तव्यं सुरसद्रयेत् ॥ १४ ॥

રુચકં મદ્રકંયૈવ હંસવિવર્ધ માનકમ્ ।
 જગત્યો પરિવાત્યૈવ ચંડનાથસ્ય લક્ષણં ॥ ૧૬ ॥
 પ્રાસાદ સમ મદ્રંગર્ભ ગર્ભ સ્નપયેદ્ર ગૃહો ।
 અંતસ્તુ તથા કાર્યા કથયામિ તથાપુનઃ ॥ ૧૬ ॥
 પ્રાસાદસ્ય યન્માનં પદંચઘ્વારિ કારયેત્ ।
 અષ્ટાપદં ચ કર્તવ્યં અંતરં શિલ્પીભિસદા ॥ ૧૭ ॥
 પ્રાસાદસ્ય તુ પાદોનં સોપાનાગ્ર તુ મેવચ ।
 અથવા ગર્ભ માનેન ત્રિવિધં કારયે તથા ॥ ૧૮ ॥
 ઈદ્રશં કારયેદ્યસ્તુ સર્વકામ ફલ પદં ।
 જગતિ વાહ્મતઃ કૂર્યાર્તદ્વશાન્યાદિશિ મંદિર ॥ ૧૯ ॥
 તલે કથિતં વત્સ સ્નપનગ્રહ સ્નાનકમ્ ।
 અન્યથા ચ ન કર્તવ્યા યદિચ્છેદિયાત્મનં ॥ ૨૦ ॥
 વાણરોહે પિઠં ગર્ભ સ્વયમ્ લિહ્નંતુ મસ્તકે ।
 ઘટિતે જગતિ મધ્યસ્તુ ચલેચંદ્રોન વિદ્યતે ॥ ૨૧ ॥
 ઇતિ પૂર્વદ્વાર શિવાયતન

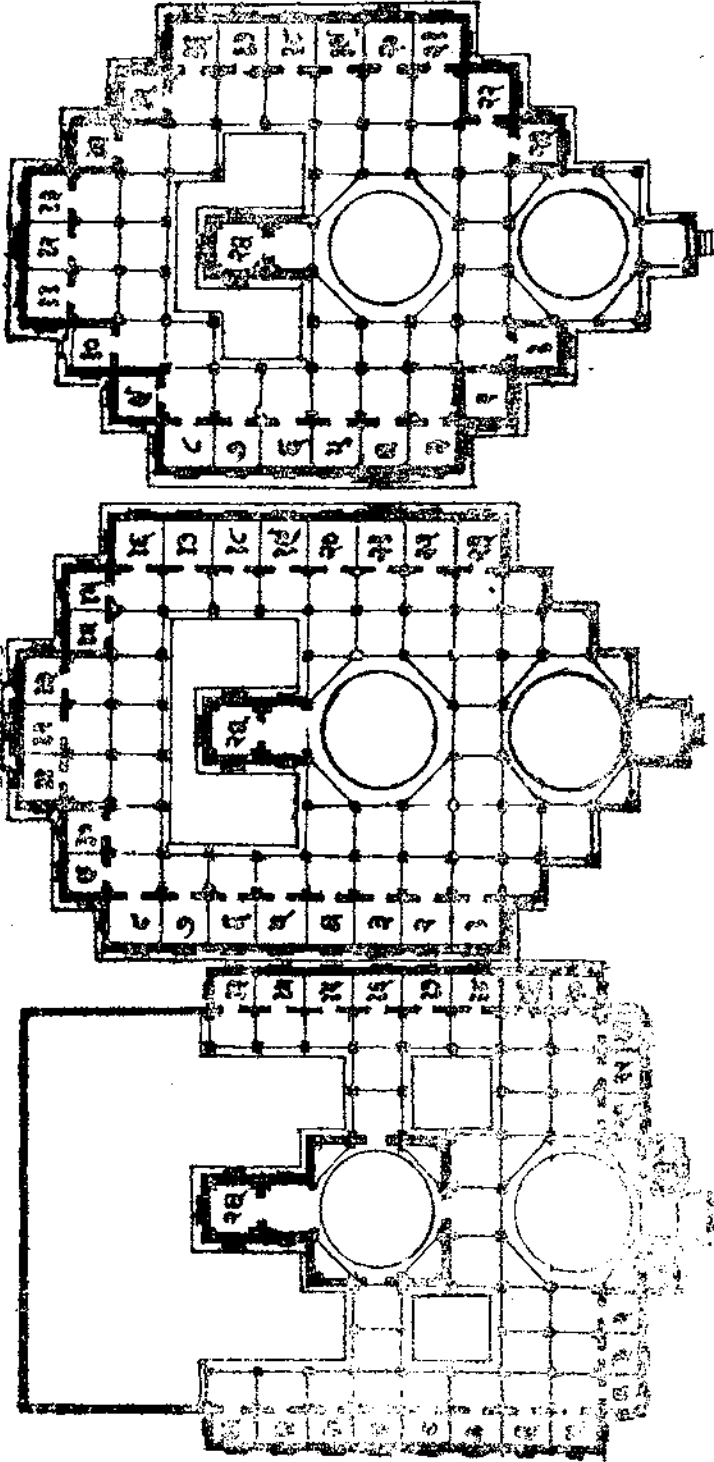
અથ આયતનાધિકાર અ. ૧૭

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. હવે હું ઇદ્ર આદિ દેવોના આયતનો યથાક્રમથી કહું છું
 બાણુધિય (શીવ) ડાબી બાજુ અને પાર્વતીજી જમણી તરફ નૈઋત્યમાં સૂર્ય, વાયવ્યમાં
 જનાર્દય (વિષ્ણુ) ડાબી તરફ સ્નાનગૃહ, જમણી તરફ માતૃસ્થાન પશ્ચિમે જળદેવવરુણ,
 પૂર્વમાં ભૈરવ, ડાબી તરફ મહાલક્ષ્મી, ઉમા, અને ભૈરવ સાથે સ્થાપવા, મધ્યમાં ઇદ્રની
 સ્થાપના કરવી....જગદ્ગુરૂ બ્રહ્મા, ઉત્તરે શાંતિગૃહ, દક્ષીણુ દશ અવતારની સ્થાપના કરવી
 બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને ઇદ્ર એ ત્રણે પાછળના ભાગમાં સ્થાપવા—ચંદ્ર અને સૂર્ય—ઈશા-
 નમાં સ્કંધ=કાર્તિક, ઈશાનાદિ કોણોમાં ચતુર્મુખ પ્રાસાદને ધ્વજાઓ સ્થાપન કરવી. એ
 રીતે ચતુર્મુખ શિવાલયને હે પાર્વતી કહ્યું.

હવે પાર્વતીના (આયતનમાં) ઈશાનમાં વિઘ્નરાજ ગણેશ પાર્વતિ, અગ્નિકોણુ નૈઋત્યમાં
 સૂર્ય વાયવ્યમાં વિષ્ણુ, દક્ષીણુમાં માતૃસ્થાન ઉત્તરમાં શાંતીગૃહ ડાબી તરફ સ્નાન-ગૃહ
 પૂર્વદ્વારે શિવાલય.

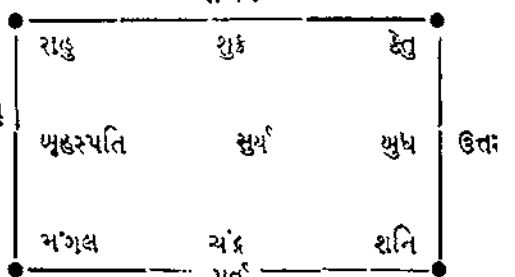
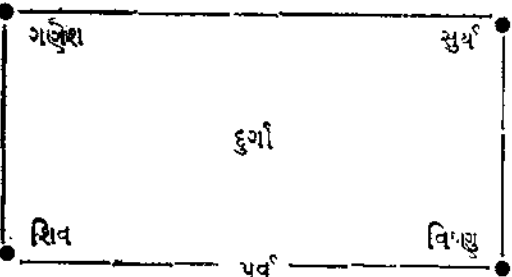
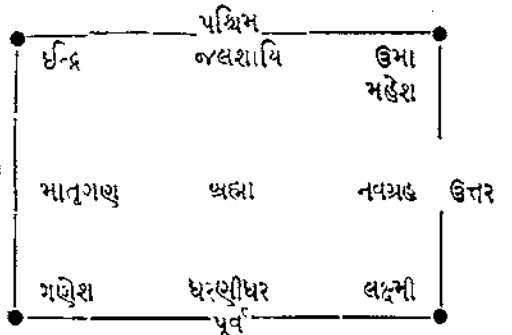
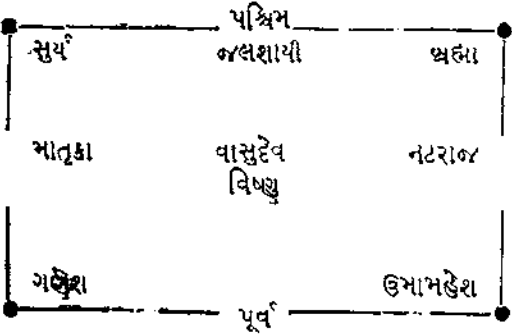
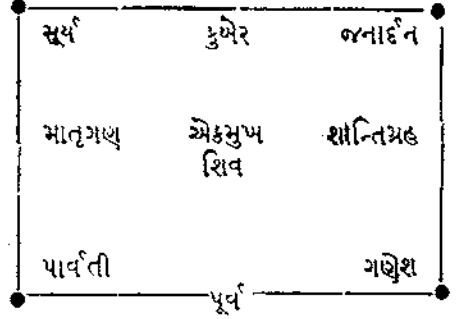
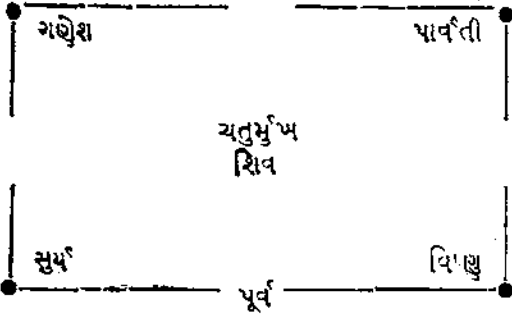
હવે....કહું છું પ્રાસાદના પશ્ચિમમુખે જનાર્દન (વિષ્ણુ) ઈશાન કોણુ અગ્ની,....સૂર્ય.
 વાયવ્યમાં વિઘ્નરાજ (ગણેશ) નૈઋત્યે પાર્વતી આથી અનુલોચ આડા અવળા પશ્ચીમમુખના
 પ્રાસાદમાં ન બેસાડવા.....

आयतनतलदर्शन

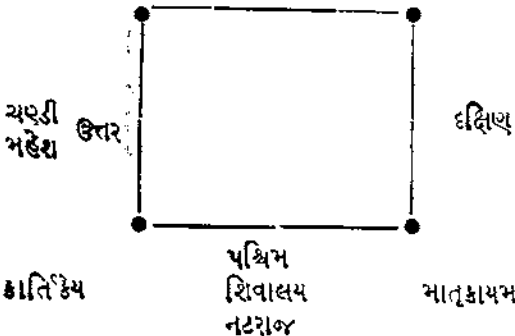
विष्णुना २४ आयतन-नव अक्ष, नव दुर्गा, सप्त आश्रयाना नव आयतन-द्वादश इन्द्रना गार आयतन
 श्यासठ योगिनीना ६४ आयतन-शीवलीगना १०८ के १००८ आयतन जैनेना २४-५२-७२ के १०८ आयतन
 आयतन=रेव, कुबीडा-(देरीओ)

पंचायतन

देवता यक्षी, शैलेश गणेश, अर्धनारी
 पूर्व महेश नन्दि शिवालय पूर्व
 हीरुमुष् युग्मभूति-उभा महेश लक्ष्मीनारायण, अक्षा सायिरी

त्रिपुरपत्रासाहभां देव स्थापननुं शुभाशुभ इण.

विष्णु	शिव	अक्षा	शुललाल
रुद्र	विष्णु	अक्षा	अशुल
अक्षा	शिव	विष्णु	धारिद्र
शिव	अक्षा	विष्णु	धननाश

શિવાલયમાં પૂર્વમુખતા પ્રાસાદને ચંડનાથ ઉત્તર દિશામાં ઉચું મુખવાળો ચંડનાથ કરવો, પ્રાસાદના પીઠના આશ્રય માનથી પાદના-ત્રિજા ભાગે ચંડ ઉંચો સ્થૂલ ભીષ્મ, મહાકાય કરવો, શિવનિર્માલ્ય, દેવસ્નાનતું પાણી પીઠના મથાળે ચંડના મુખમાં બાધ તેમ કરવું. ચંડનાથને હાર, કેયૂર, કંકણ, પહિરાવેલ શોભતો કરવો શીવ દેવની પ્રણાલતું પાણી પીતો ચંડ (પીઠથી બહાર નીકળતો) કરવો.

ગર્ભ ચંડનાથનો ઝલોક પાછળ આપવામાં આવેલ છે

૩ચક્ર લટકે હંસવી અને વર્ધમાન

પ્રાસાદની જગતી પર ચંડનાથ સ્થાપન કરવાના લક્ષણ બાણવા.-પ્રાસાદના.....ગર્ભે -ગર્ભસ્તંભ ગૃહ કરવું હવે તેલું અંતર કેટલું રાખવું તે હવે કરીને કહું છું પ્રાસાદના માનથી ચાર પદને અંતરે કે આઠ પદના અંતરે શિલ્પીએ સ્તંભગૃહ કરવું. પ્રાસાદના અર્ધ કે ચોથા ભાગે આગળ પગથીયા-સોપાન ઠાવા. અથવા ગર્ભગૃહના માન જેટલા એમ સોપાનના ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારના માન બાણવા. એમ કરવાથી સર્વ કામનાતું કળ મળે છે. જગતીની બહાર ઇશાન દીશાએ સ્તંભન મદિર કરવું હે વત્સ! સ્વપન ગૃહતું તળ કહું છે. પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કોઈ અન્ય ન કરવું-ગાણુરેહ પીઠ ગર્ભ....લિંગ મસ્તક ગર્ભગૃહના પીઠના મથાળા પરથી રાજલીંગ પધરાવવું ઘટિત, રાજલીંગ, જગતી, મધ્યથી.....(૨૧)

અથ શિવાલયતન પ્રતિહાર

માતુલિગતુ નાર્ગેદ્ર હમરુ છત્રમેવય ।
 નંદીમુકુટ શોભાદયં સર્વાભરણ મૂષિત ॥ ૨૨ ॥
 સ્વદ્વાજ્ઞ કપાલંચ હમરુકં વીજપુરકં ।
 દમ્પ્પાલ મુલં કૂચોત મહાકાલંતુ દક્ષિણે ॥ ૨૩ ॥
 તર્જની ચ ત્રિશૂલંચ હમરકં ગજમેવચં । (હેરંમ્બ)
 હેરંમ્બો વામભાગેત મૃદ્ધ્વી દક્ષિણાઃ શ્રુણુ ॥ ૨૪ ॥
 ગજાશ્વતોમરં સ્વહાંગં તર્જની વામ હસ્તકે ।
 ઉમયે દક્ષિણતઃદ્વાર મુંદ્ધ્વીદક્ષિણાતશ્રુમા ॥ ૨૫ ॥
 શૂલંહયરકં ચૈવ વરદ વિજપુરકં દુર્મુલો ।
 પાંદૂર ચ સમારુયાતં પશ્ચિમે તુ ન સંશય ॥ ૨૬ ॥
 સ્વદ્વાંગ હમરકં ચૈવ માતુલિહ વરદ ચૈવ ।
 પાંદૂર દક્ષિણભાગે વરુણેચ પ્રકિર્તિતા ॥ ૨૭ ॥
 માતુલિજ્ઞ મુળાલંચ સ્વદ્વાંગ પદ્મદંડકં ।
 શિતેચૈવોત્તરે દ્વારે વામ ભાગ વિવસ્થિતં ॥ ૨૮ ॥
 પદ્મદંડસ્વદ્વાંગં મુળાલં વીજપુરકં ।
 અતિતો દક્ષિણે ભાગે દ્વારેઉત્તર સંસ્થિત ॥ ૨૯ ॥
 ઇતિ શિવાલય પ્રતિહાર

શિવાલયના પૂર્વ દ્વારે ડાબી તરફનો પ્રતિહાર (દ્વારપાલ) નંદી (૧) નામે તેની ચાર જૂબમાં માતુલીંગ, નાગ કે ડમરૂં અને છત્ર ધારણ કરેલા છે પૂર્વના દ્વારના જમણી તરફના પ્રતિહાર મહાકાલના ૨ હાથમાં ખટ્વાંગ, કપાલ, ડમરૂં, ખીલેરૂં ધારણ કરેલા છે સર્વ પ્રતિહારો સુશોભિત આબ્રુધણો ધારણ કરેલા છે. મહાકાલનું મુખ વિકરાળ છે દક્ષિણ દીશાના દ્વારની ડાબી તરફના હેર સ્થાના (૩) હાથમાં તર્જની (મુદ્રા) ત્રિશૂલ ડમરૂં અને ગજ ધારણ કરેલા છે જમણી તરફના ભાંગી (૪) ના હાથમાં ગજ તેમજ, ખટ્વાંગ તર્જની ધારણ કરેલ છે પશ્ચિમના દ્વારની ડાબી આત્મ દુર્મુખ ત્રિશૂલ ડમરૂં વરદ (ખટ્વાંગ ખીલેરૂં ધારણ કરેલા છે. જમણી આત્મ પાંદુર પ્રતિહાર પશ્ચીમ દીશાએ દક્ષીણ છે તેના હાથમાં ખટ્વાંગ ડમરૂં માતુલીંગ અને વર્દ ધારણ કરેલ છે. (અથોતરે, કપાલ, ડમરૂં, દંડને ખીલેરૂં) ઉત્તર દ્વારે ડાબે સિત પ્રતિહારના હાથમાં માતુલીંગ, કમળ, ખટ્વાંગ, પદ્મ દંડ ધારણ કરેલ છે જમણી તરફના અસિતના હાથમાં પદ્મદંડ ખટ્વાંગ મૃચ્ચાલ ખીલેરૂં ધારણ કરેલા છે (૨૯)

ઇતિ શિવાલયતન પ્રતિહાર અષ્ટ.

વૈષ્ણવાલયતન

વિષ્ણુ મંદિર કોણપુ કર્તવ્યા વેદમૂર્તયા ।
 અક્ષાભિય સૂર્યગજં ચ સ્યુમાપતિ સ્તથા ॥ ૩૦ ॥
 સ્થાપયે દ્વિવિધે મંત્રે વદ્ધિકોણે ક્રમેણતુ ।
 સોમેતુકામયજ્ઞેય દક્ષિણે માતુંમંડલા ॥ ૩૧ ॥
 પૂર્વે નારાયણં દેવં પુંડરિકાક્ષ દક્ષિણે ।
 પશ્ચિમે ચૈવ ગોવિંદ ઉત્તરે મધુસુદન ॥ ૩૨ ॥
 ઈશાને વિષ્ણુદેવં તું આગ્રાયાં તુ જનાર્દનઃ ।
 નૈરુત્યે પદ્મનામં વાયવ્યે માધવ સ્તથા ॥ ૩૩ ॥
 મધ્યે કૈશવ સ્થાપ્યં વાસુદેવ મથોચ્યતે ।
 સંકર્ષયા પ્રદ્યુમ્નસ્ત કૈશવં ચ યથાક્રમ ॥ ૩૪ ॥
 જલાશયનં તથા પ્રોક્તં દશાવતાર સંયુતં ।
 શુકર અગ્નિસ્થાપ્યં સર્વદેવમયં શુભં ॥ ૩૫ ॥
 શેષ-કૂર્મ સમાયુક્તં લક્ષ્મી સ્થાપદ્ પાર્થત ।
 આલયતનં તુ સમાસ્થાતા પ્રતિહારા અતઃશ્રુણુ ॥ ૩૬ ॥
 ઇતિ વૈષ્ણોવાલયતન ॥

વિષ્ણુ પ્રાસાદના ચારે કોણે ચાર વેદ પધરાવવા અક્ષાધિય....સૂર્ય ગજ ચંદ્ર ઉમા પતિ વિવિધ મંત્રોથી સ્થાપવા અગ્ની કોણના કમથી સોમે ઉત્તરે કામયજ્ઞ દક્ષિણે માતૃ મંડળ પૂર્વે બારાયણુઃ દક્ષીણી પુંડરિકાક્ષઃ પશ્ચિમે ગોવિંદ, ઉત્તરે મધુસુદન, ઈશાને વિષ્ણુદેવ અગ્ની કોણે જનાર્દન, નૈરૂત્યે પદ્મનાભ, વાયવ્ય માધવ, મધ્યમાં કેશવની સ્થાપના કરવી. તે વાસુદેવ સંકર્ષણુ પ્રદ્યુમ્ન કેશવના કરતા કમથી સ્થાપવા. જળશયન (શેષ ગાયી) દશા- વતાર સાથે વરાહ અગ્ની કોણે એ પ્રમાણે વિષ્ણુના આયતનનાં સર્વ દેવની સ્થાપના કરવી શેષ કૂર્મ સાથે લક્ષ્મી પડખે સ્થાપવા એ રીતે વિષ્ણુ આયતન ઠણું હવે વિષ્ણુના પ્રતિહાર સાંભળો (વિષ્ણુ આયતનમા મધ્યમા જળશાય પધરાવવાઃ ભેદ એ)

ઈતિ વિષ્ણુઆયતન

અથ વિષ્ણુ પ્રતિહાર

વામનાકાર રૂપે શ્ચ પૂર્વાદિ પ્રદક્ષણા ।
 તર્જની શંખ ચક્ર દંડાક્ષ ચંડ ઉચયે ॥ ૩૮ ॥
 શંખ તર્જની દંડાક્ષી ચક્રેણ પ્રચંડક ઉચયે ।
 સ્વદ્ગ સ્વેટાક્ષ ગદા ચ દંડ જયા નામ ઉચ્યતે ॥ ૩૯ ॥
 ગદા સ્વદ્ગ સ્વેટાક્ષ પદ્મનાં વિજય સ્મૃતઃ ।
 તર્જની ચાપવાણ ચ ગદા ધાતા વા ઉચ્યતે ॥ ૪૦ ॥
 ગદા વાણ ચાર્ષાં ચ તર્જની વિધાતા તથા ।
 તર્જની શંખ પદ્મનુ ગદા ભદ્ર કથ્યતે ॥ ૪૧ ॥
 શંખ તર્જની ગદા પદ્મ સુભદ્ર મેવ ચ સ્તથા ।
 વિષ્ણો સ્થાયે એવં નય નાવ્યેષાતુ દિવોકસા ॥ ૪૨ ॥

ઈતિ વૈષ્ણવ પ્રતિહારા

વિષ્ણુ પ્રતિહારો હીંગણુ કરવા વિષ્ણુ મંદિરના ચારે દીશાના દ્વારના આઠ પ્રતિહારો કહે છે. પૂર્વના દ્વારે ડાબી તરફ ચંડના હાથમાં તર્જની-શંખ ચક્ર અને દંડ ધારણુ કરેલ છે. પૂર્વમાં જમણુઃ પ્રચંડ પ્રતિહારના હાથમાં શંખ તર્જની દંડ અને ચક્ર ધારણુ કરેલા છે દક્ષીણના જયના હાથના ખડગ ખેટક ગદા અને દંડ ધારણુ કરેલ છે, ખીજા પ્રતિહાર વિજયે ગદા ખડગ ખેટને પદ્મ ધારણુ કરેલ છે પશ્ચિમના ધાતા પ્રતિહારને તર્જની ધનુષ બાણ ને ગદા ધારણુ કરેલ છે.

પશ્ચિમના ખીજા પ્રતિહાર વિધાતાના હાથમાં ગદા બાણુ ધનુષ્ય અને તર્જની ધારણુ કરેલા છે. ઉત્તરના ભદ્ર પ્રતિહારના હાથમાં તર્જની શંખ પદ્મ અને ગદા ધારણુ કરેલ છે. ખીજા સુભદ્ર પ્રતિહારના હાથમાં શંખ તર્જની ગદા અને પદ્મ ધારણુ કરેલા છે. એ રીતે આઠ પ્રતિહારો મંદિરનિષ્ણુવા ચારે દિશાના દ્વારોના બાણુવા અન્યને ન કરવા.

મૂલ અર્યાદભવામાનેન તે પ્રાસાદ અંશકે ।
 નવમાતં કૃતા અર્ચા પ્રથુભાગેશ્ચ અર્ચયેત્ ॥ ૪૩ ॥
 પંચષટ સપ્ત ભાગવ્તુ ન ન્યુનાનતોચ્છિતે ।
 નામિસ્તન સૂત્ર વાહન તસ્યતગ્રહંયત્ ॥ ૪૪ ॥
 પાદયાનકટિ ર્યાવત્ દિશાંયાં દ્રષ્ટિ વાહનાંત્ ।
 કરસંપૂટમગ્રંસ્તં વૈજનૈય મવતાત્મકં ॥ ૪૫ ॥
 મૂજા પરેરદ્ભવા પક્ષો તિક્ષાણાગ્રચંચુકાકૃતિ ।
 વામપાદ તલઃ પદ્મેણ ચ વાર્મ જાનુકા ॥ ૪૬ ॥
 વાય પક્ષોગ્રયતોદ્ભૂતં પક્ષો સાહસુશોમિદત્ ।
 નાગારુઢં ચ ગરુઢ મુકુટાલંકાર મૂર્ધિતં ॥ ૪૭ ॥

ઇતિ ગરુઢ

વિષ્ણુ મૂર્તિ માન ઠહે છે. પ્રાસાદના અંશ માનથી નવમા ભાગે બાકી કરવી પાંચ છ અને સાત ભાગે (નવ ભાગમા) મૂર્તિ કરવી તેનાથી નાની કે મોટી ન કરવી.

વાહનની દૃષ્ટિ દેવની નાભિ સ્તનસત્રે કે તેના ગુહ્ય ભાગે રાખવી પગ કે કટિ બરાબર...વાહનની દૃષ્ટિ રાખવી. ગરુડની મૂર્તિ વિષ્ણુલક્ષ્મી કર સંપૂટ (બે હાથ ભેડેલી) કરવી હાથની બે ખાંભુ પાંખો કરવી. તીક્ષ્ણ નાકની આકૃતિ કરવી. તેના ડાબા પગ અંદર વાળેલા અને જમણા પગ ઉભો રાખવો. પગને પાંખો અદ્ભૂતને સુશોભિત કરવી સર્પના આજુ-પણે યુક્ત મુકુટ અલંકારથી શોભતી ગરુડની મૂર્તિ વિષ્ણુ ભગવાનના વાહન રૂપે સામે પધરાવવી, ઇતિ ગરુડ ॥

॥ અથ બ્રહ્માયતનાનિ ॥

બ્રહ્મવ્ય ભવને સ્થાપ્યં અગ્નિયાં તુ ઉમાપતિ ।
 દક્ષિણે માતરં ચૈવ નૈહત્યે ચ દિવાકર ॥ ૪૭ ॥
 પશ્ચિમે જલસેનંતું વાયવ્યે વિષ્ણુ પ્રકોર્તિત ।
 સોમે તુ રુષિક્વ્યાત્ ईશાન તુ વિનાયકં ॥ ૪૯ ॥
 અગ્નિયાદિશિ વિપ્રસ્ય વેદ મૂર્તિ ન સંશય ।
 ईશાન્યાં તુ શ્રિયાદેવી પ્રાચ્યાં તુ ધરણિધર ।
 વિષ્ણોત્તર કાર્યા(ई)શાન્યાગારં તથૈવ ચ ॥ ૫૦ ॥

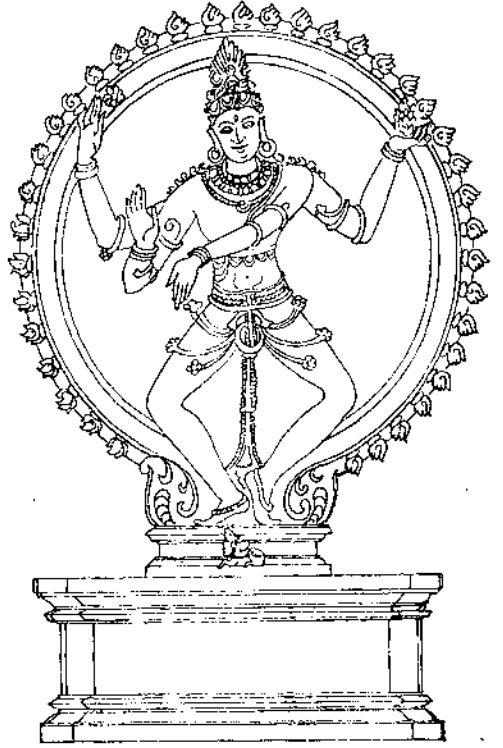
ઇતિ બ્રહ્માયતન

બ્રહ્માયતન-બ્રહ્માના પ્રાસાદની અગ્નિ કોણે શિવ ઉમા, દક્ષિણે માતૃકા; નૈહત્યે સૂર્ય; પશ્ચિમે જલશાવિ; વાયવ્યે; વિષ્ણુ; ઉત્તરે ઋષિમુની, અને ઇશાન કોણે વિનાયક

SHIV

शिव नंदी

तांडव नृत्य शिव

धर्मराज

क्षेत्रपाल

उमा भद्रेश्वर

ललाट तिलक शिव

सलोट तिलक शिव

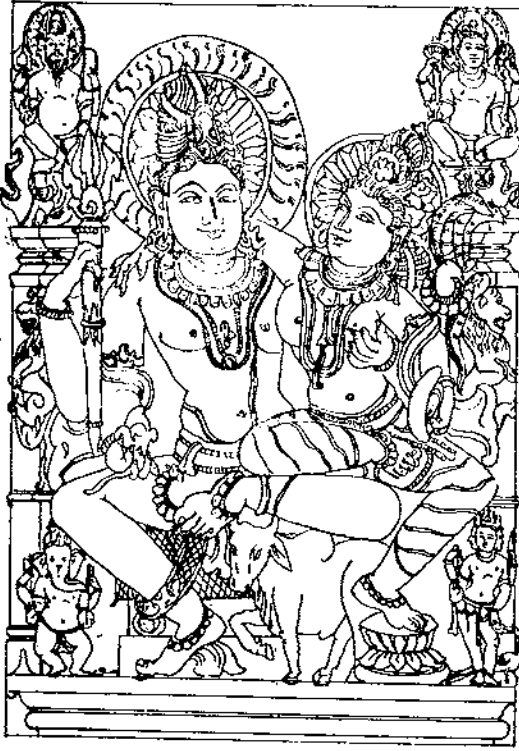
द्विभंजर शिव

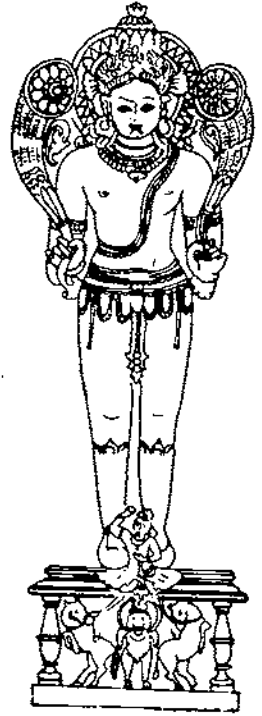
मृत्यु शिव

अलङ्कारि शिव

उमा महेश्वर

सूर्य

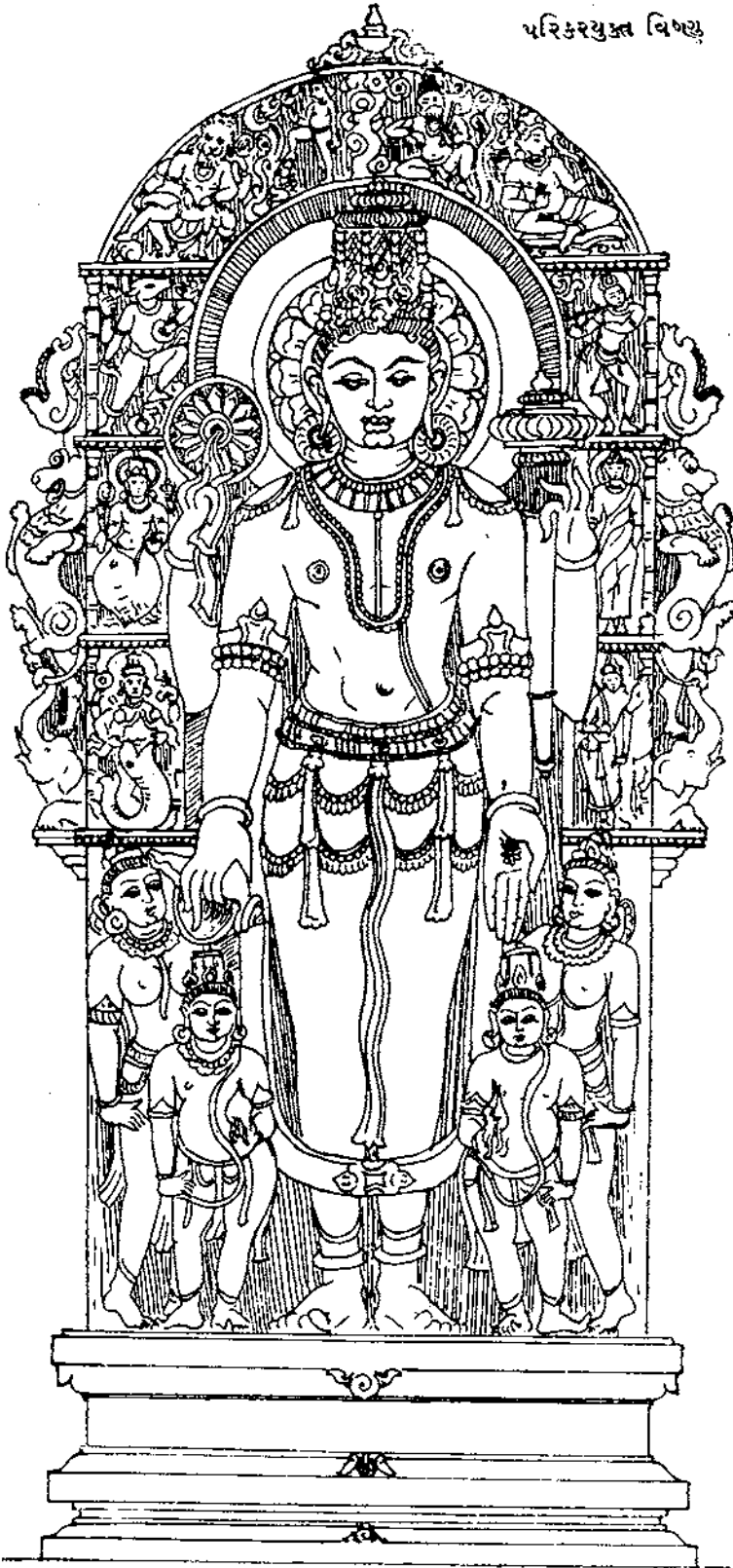
VARAH
वराह

VAMAN
वामन

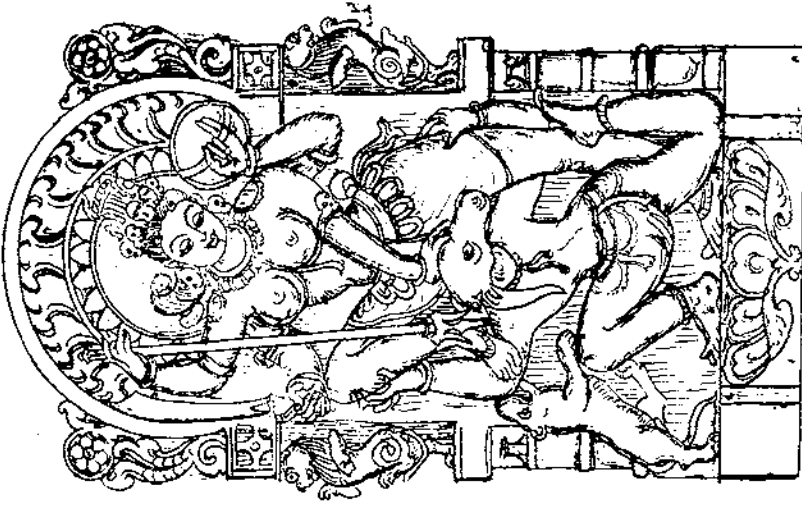

GANESH
गणेश

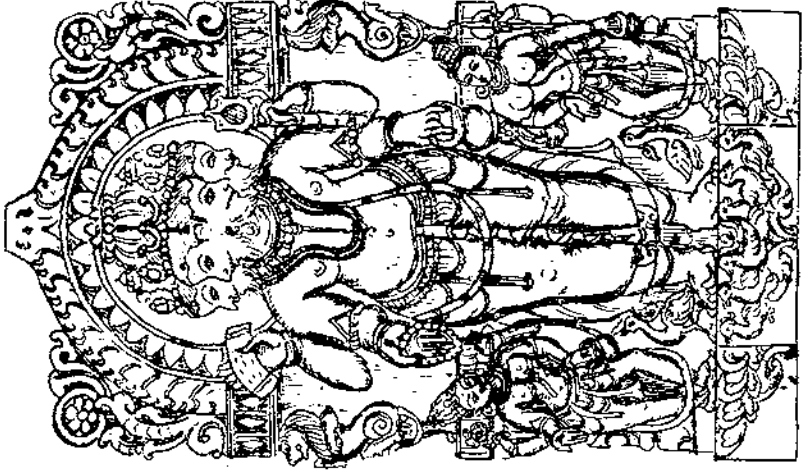

NARAYAN

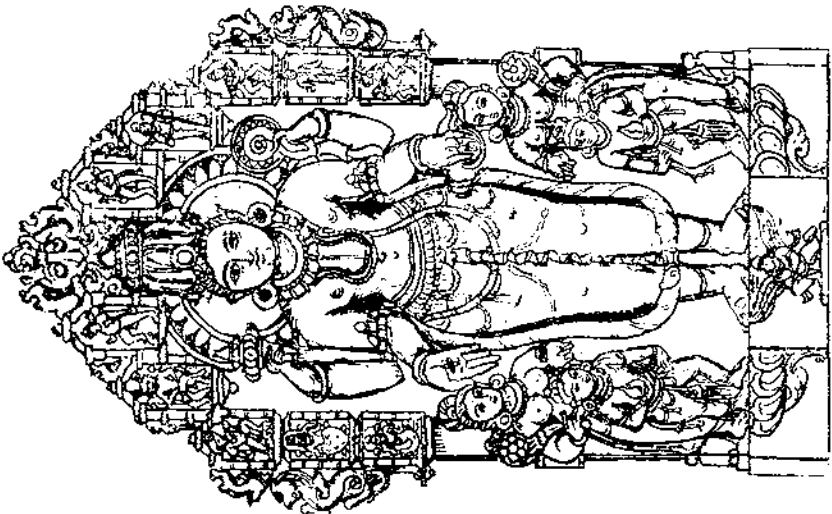

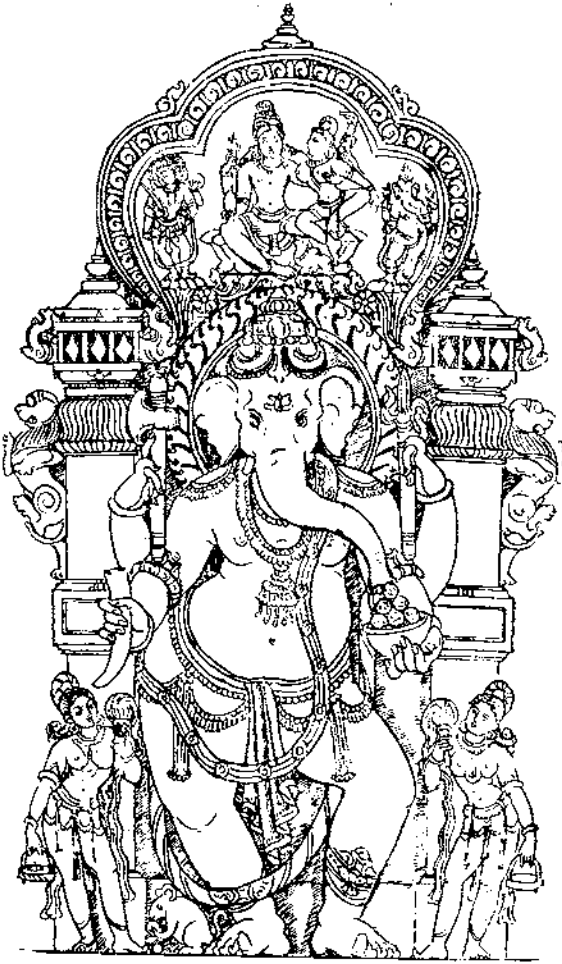
भडीपासुर भद'नी

असोड

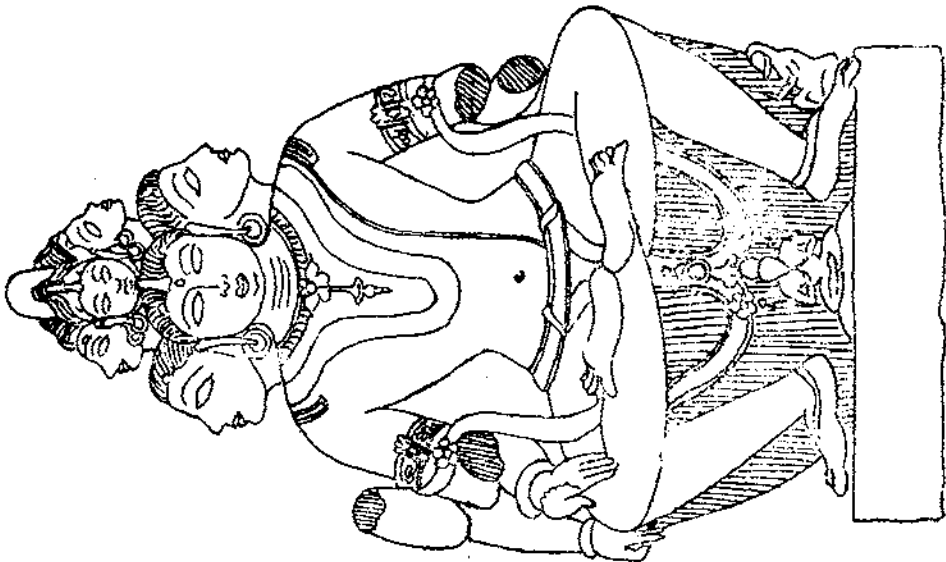
विपुळी

पञ्चाक्षतन गणेश

हनुमत् सगवान

पञ्चमुख शिव (भद्रराष्ट्र)

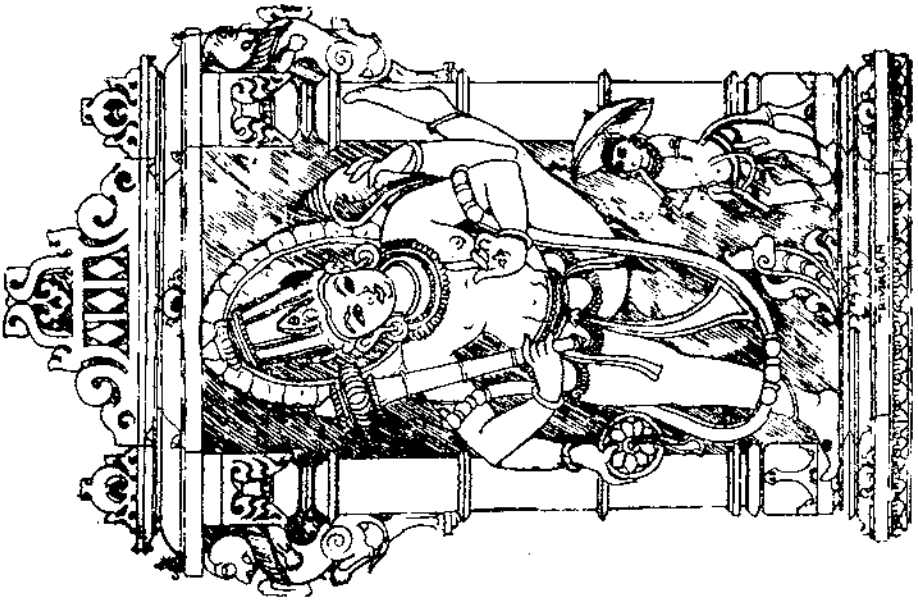
राधा कृष्ण

कालीया भर्दन कृष्ण

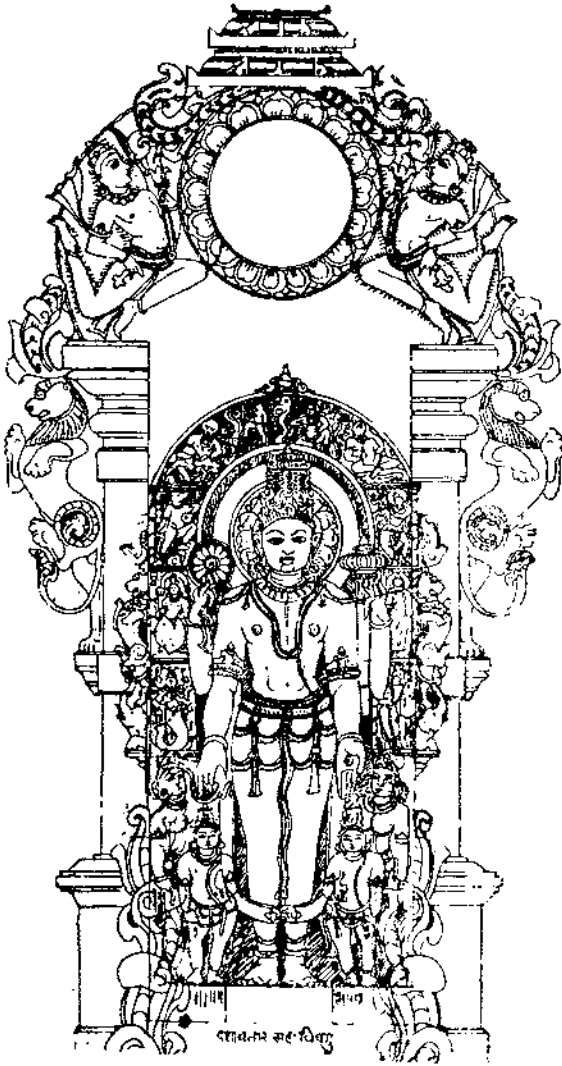

असीधर कृष्ण

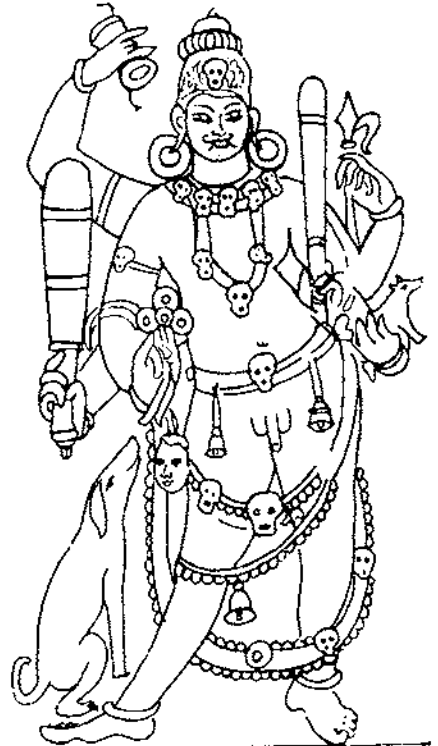
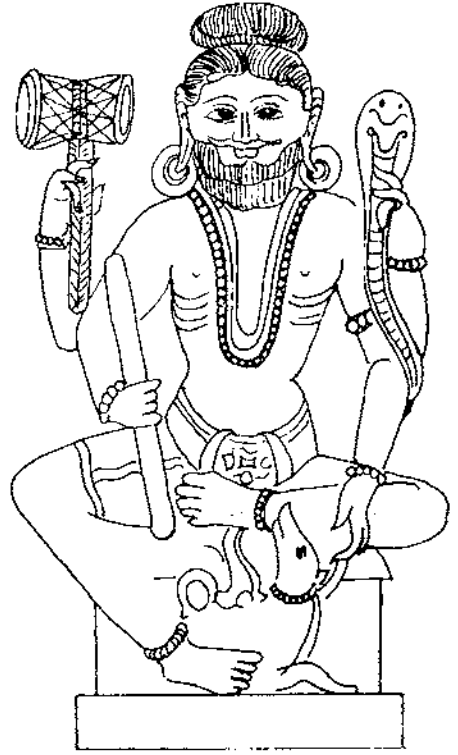

विष्णु अलि

बैरव

परिकरयुक्त विष्णु

क्षेत्रपाल

ગણેશ : અગ્ની આદિ કૌણ્ઠમાં વિપ્રસ્ય વેદમૂર્તિ. ઇશાન કૌણ્ઠમાં લક્ષ્મીજી, પશ્ચીમમાં ધરણીધર : ઉત્તરમાં વિઘ્ને પદરાવવા એમ શાંત્યાગર (બ્રહ્માના પ્રાસાદ) માં દેવોની સ્થાપના કરવી. ઇતિ બ્રહ્માયતન.

અથ બ્રહ્મા અષ્ટ પ્રતિહાર

પ્રતિહારાશ્ચ ગંભિરા સર્કૂર્ણ મુકુટાજ્વલા ।
 પદ્મતુસ્ત્રુચાગમં દંડ સત્ય નામાનુ ।
 સવ્યાષસવ્ય યોગેન કમંડલ ધર્મ સંમૃત ॥ ૫૧ ॥
 અક્ષપદ્માઽગમદંડ વામે ચૈવ પ્રિયોદ્ભવ
 દંડાઽગમસ્ત્રુક ફલં ચ યજ્ઞ સ્યાત્સર્વકામદ ॥ ૫૨ ॥
 અક્ષસૂત્ર ગદા સ્વેદ દંડા વિજયો ભવેત્ ।
 અધો હસ્તાયસવ્યેન ફલસ્ત્રુક યજ્ઞમદ્રક ॥ ૫૩ ॥
 અક્ષપાશાંકુશ દંડ ભવશ્ચ સર્વકામદં ।
 દંડાકુશપાશોત્પલ વિભવો સર્વ શાંતિદઃ ॥ ૫૪ ॥
 ઇતિ બ્રહ્મા પ્રતિહારા

બ્રહ્માજીના પ્રાસાદના આરે તરફના આઠ પ્રતિહારોના સ્વરૂપો કહ્યા છે સર્વ પ્રતિહારો ગંભીર મુખ મુદ્રાવાળા અને ઢાઢીવાળાં અને મસ્તકે મુકુટથી ઉજવળ એવા સ્વરૂપો આઠેના જાણવા

પૂર્વ દીશાના દ્વારના ડાબી તરફના સત્ય નામનો પ્રતિહારના હાથમાં કમળ સરવો આગમ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. પૂર્વ જમણે ઉપર કહેલા સત્યના આયુધથી અપસવ્યના યોગે એટલે દંડ. પુસ્તક સ્ત્રુકને કમળ (કમંડળ) ધર્મે ધારણ કરેલ છે. દક્ષિણ દ્વારના ડાબે પ્રિયોદભવના હાથમાં માળા પદ્ય પુસ્તક અને દંડ ધારણ કરેલા છે. દક્ષિણે જમણા યજ્ઞના હાથમાં માળા ગદા ઢાલ અને દંડ ધારણ કરેલા છે તેના જમણે યજ્ઞબંક ના હાથમાં નીચેના બે હાથોમાં ક્ષત્ર અને સ્ત્રુક ધારણ કરેલા છે ઉપર દંડને માળા ઉતરના ડાબા લવના હાથમાં માળા પાશ અંકુશ કે દંડ ધારણ કરેલા છે તે સર્વ કામનાને દેનારા જાણવા જમણે વિલવના હાથમાં દંડ અંકુશ પાશ અને કમળ ધારણ કરેલા છે તે સર્વ શાંતીના દેનારા આઠ પ્રતિહારો બ્રહ્માજીના જાણવા.

ઇતિ બ્રહ્મા પ્રતિહાર.

અથ સૂર્યાયતન

અગ્નિયાં તુ કુલ સ્થાપ્યં ગુરુ યામ્યે પ્રતિષ્ઠિતં ।
 નૈરુત્યે રાહુ સંસ્થાપ્યં પશ્ચિમે ચૈવ માર્ગવ ॥ ૫૫ ॥

વાયવ્યે ચો ચતુર સ્થાપ્યં સૌમ્યે યા બુધ મેવ ચ ।
 ઇશાને તુ શનિ દઘાત્ પ્રાશ્વાયાં ચૈવ ચંદ્રમા ॥ ૫૬ ॥
 બ્રહ્માણં વિષ્ણુ સોમંતુ ઇન્દ્રાચા ધિકોણકાંન ।
 દંડ પીંગલ પૂર્વા ચ રાજા દક્ષિણે સ્તથા ॥ ૫૭ ॥
 પશ્ચિમે ધર્મરાજં ચ રેવંતંચોત્તરે સ્થિત ।
 વિપરિતા ન કર્તવ્યા યદિચ્છેશ્રિયામાત્મન ॥ ૫૮ ॥
 ઇતિ સૂર્યાયતન.

સૂર્યાયતન-સૂર્યાના પ્રમુખ પ્રાસાદે ને અગ્નિ કોણથી કેતુથી કરતા નવ ગ્રહોની સ્થાપના કરવી દક્ષિણે ગુરુ ગ્રહની સ્થાપના કરવી. નૈઋત્ય કોણમાં રાહુ. પશ્ચિમે શુક વાયવ્યમાં મંગળની ઉત્તરે બુધની ઈશાન કોણમાં શનીની અને પૂર્વમાં ચંદ્રમાની સ્થાપના કરવી બ્રહ્મા વિષ્ણુને શિવને ઈન્દ્રની ઈશાનાદિ કોણે સ્થાપવા.

દંડ પીંગલને પૂર્વે, રાજા () દક્ષીણે, પશ્ચિમે ધર્મરાજ અને ઉત્તરે રેવંત રાજ આશી-વિપરીત-પોતાનું હિત ધ્યાનરે સ્થાપન ન કરવા.

સૂર્ય અષ્ટ પ્રતિહાર

તર્જની કિરણ તામ્રચૂડશ્ચ દંડ દંડક ।
 શક્તિ કિરણા તર્જની દંડે પિંગલોચ્યતે ॥ ૫૯ ॥
 તર્જન્યોદ્વે વજ્રદંડાનંદો નામ નામત્ ।
 તર્જની દંડાયસવ્યેયા સંભવેડન્તકોદ્ભવ ॥ ૬૦ ॥
 તર્જની દ્વો પમ દંડે વામત ચિત્રકોચ્યતે ।
 તર્જની દંડાયસવ્ય વિચિત્રં દક્ષિમાસ્થિતઃ ॥ ૬૧ ॥
 તર્જની ઢૌ કિરણં ચ દંડાન્તે કિરણાદ્ધૃષો ।
 તર્જની દંડાય સવ્યે કર્તવ્યો ચ સૂલોચનો ॥ ૬૨ ॥

ઇતિ સૂર્યાષ્ટ પ્રતિહારા

સૂર્ય અષ્ટ પ્રતિહાર

સૂર્યદેવના પૂર્વદારે દંડીના હાથમાં તર્જની. કીરણ તામ્રચૂડ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. પૂર્વના જમણે પીંગલ પ્રતિહારના હાથમાં શક્તિ કીરણ તર્જની અને દંડ ધારણ કરેલા છે.

દક્ષીણની ડાબી બાજુ આનંદના હાથમાં તર્જની વજ્ર અને દંડ ધારણ કરેલા છે. જમણી તરફ અનંતના હાથમાં તર્જની ને દંડ અપસવ્યે એટલે દંડને તર્જની ધારણ કરેલા છે. પશ્ચિમે ડાબે ચિત્રકના બે હાથમાં તર્જની પધને દંડ ધારણ કરેલા છે.

જમણી વિચિત્રના હાથમાં તર્જનીને દંડ અપસવ્યે દંડને તર્જની ધારણ કરેલા છે ઉત્તરે. ડાબે કિરણ પ્રતિહારના હાથમાં બે તર્જની કીરણને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણે મુલોચનના હાથમાં તર્જની દંડ અને તર્જની કીરણ ધારણ કરેલા છે. ઈતિ સૂર્યાષ્ટ પ્રતિહાર.

અથ ગૌર્યાયતન

ગૌર્યાયતનં પ્રવક્ષ્યામિ દેવતા નામાનુક્રમ ।
 વામે માત્રશ્રિયા સૌમ્યે સાવિત્રી ચૈવ પશ્ચિમે ॥ ૬૩ ॥
 પૃષ્ઠે કર્ણે તથા દ્વાભ્યા મગવતી ચ સરસ્વતી ।
 ઈશાને તુ ગણેશ ચ કુમારં અગ્નિ કોગકે ॥ ૬૪ ॥
 કુંડલાભ્યામલં કૃતા સર્વમરણ મૂર્ષિતં ।
 મધ્યે દેવ્યા પ્રતિસ્થાપ્ય ઈશ્વાસ્ય સદાશિવ ॥ ૬૫ ॥
 ઈતિ ગૌર્યાયતન.

અથ ગૌર્યાષ્ટ પ્રતિહાર

અમયાંકુશ પાશદંડ અજિતા યદા પૂર્વત્ ।
 સવ્યાસવ્ય યોમેત્ર વિજયો નામ તદ્દં ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥
 અમયાંકુશ પાશદંડ અજિતી સવ્યા પરાજિત ।
 અમયં પદ્માંકુશ દંડ વિમત્તા સવ્યા મંગલા ॥
 અમયં શંખ પદ્મં દંડમોહિની ...સવ્ય સ્તમ્મિની ॥૬૭॥
 ઈતિ ગૌરિ પ્રતિહાર.

હવે ઉમા ગૌરી આયતન દેવતા ક્રમથી કહ્યું છે. ડાબો તરફ લક્ષ્મી ઉત્તરે માતૃકાલક્ષ્મી-સાવિત્રી પશ્ચિમે. પાછલા બે ખુણે ભગવતી અને સરસ્વતીની સ્થાપના કરવી ઈશાન કોણમાં ગણેશ અગ્નીકોણે કાર્તિકસ્વામી=(કુમારસ્કંદ) સ્થાપન કરવા કુંડળ આદિ આભૂષણોથી શોભતા સ્વરૂપો પધરાવવા દેવીના મધ્યમાં ઈશ્વર સદાશિવ સ્થાપવા- ઈતિ ગૌર્યાયતન

ગૌરીના પ્રતિહાર આઠ કહે છે. પૂર્વમાં ડાબે અજિતા દેવીના હાથમાં અલય અંકુશ પાશ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. જમણે વિજયના હાથમાં ઉપરોક્ત આયુધો અપસવ્ય રીતે ધારણ કરેલા છે. દક્ષિણે ડાબી તરફ અજિતીના હાથમાં અલય અંકુશ (કમળ) પાશને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણે અપરાજિતાના હાથમાં પણ સવ્ય આયુધો ધારણ કરાવવા. પશ્ચિમના દ્વારના ડાબે વિભક્તા અમય શંખ પદ્મને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણી તરફ મંગલા ના આયુધો ઉપર કહ્યા તેમ સવ્ય ધારણ કરેલા છે. ઉત્તરના દ્વારે ડાબી મોહિનીના હાથમાં અલય, શંખ, પદ્મ, અને દંડ ધારણ કરેલા છે. તેના જમણી તરફ સંતલિની ના આયુધો પણ ઉપર કહ્યા તે પ્રમાણે સવ્ય ધારણ કરેલા છે ઈતિ પ્રતિહાર

અથ ચંડિકા પ્રતિહારા

ચંડિકાયાં પ્રતિહારાનં કથયિષ્યામ્યનુક્રમાત્ ।
 દંડ્રાનન વિકટાસ્યઃ સંસ્ફૂર દર્શનોઙ્ગલઃ ॥૬૮॥
 વર્ષરી વ્યક્ત દેહશ્ચ રક્તાક્ષશ્ચ મહાઘલઃ ।
 તર્જની ચૈવ સ્વદ્વાંગ ડમરુ દંડાયુધમ્ ॥૬૯॥
 વૈતાલ સ સમાખ્યાતો અપસવ્યૈવ કોટ્ઠર ।
 અમયં સ્વદ્ગ સ્વેટકં વિજ્ઞાક્ષકોદ્મયા ॥૭૦॥
 મુખયોપસવ્યં યોગેન ભવેત્ બ્રહ્મકુટિ નામક
 તર્જની વજ્રાંકુશદંડ ધૂમ્રકોનામનામત્ ॥ ૭૧ ॥
 અપસવ્યાપ સવ્ય પયોગોન સ ભવેત્ કંકં નામત્ ।
 તર્જની ત્રિશૂલંહરતં સ્વદ્વાંગ દંડ મેવ ચ ॥ ૭૨ ॥
 રક્તાક્ષતે નામ વામેક અપસવ્વે સુલોચન ॥

ઈતિ ચંડી પ્રતિહારાણ્ટ

ચંડીકાના પ્રાસાદના આરે તરફના દ્વારના પ્રતિહારો કહું છું કેખવામાં વીકૃત વિક્રમ અર્ધરક્તેશ અર્ધર દેહ રક્તાવર્ણ મહાબલવાન આઠે પ્રતિહારોના સ્વરૂપો બાણવા.

પૂર્વના દ્વારના ડાબી તરફના 'વૈતાલનુ' સ્વરૂપ આયુધ તર્જની ખટ્વાંગ ડમરુ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. તેના જમણી તરફના કોટ્ઠરના આયુધો ઉપરથી અપસવ્યે બાણવા દક્ષિણ દ્વારના ડાબે 'પીંગાક્ષના હાથમાં અભય ખડગ-ઢાલ અને દંડ ધારણ કરેલ છે (૭૦) દક્ષિણ જમણી તરફના બ્રહ્મકુટીના આયુધો ઉપરથી અપસવ્ય ધારણ કરાવવા. પશ્ચિમના દ્વારે ડાબી તરફ ધુમ્રકના હાથમાં તર્જની વજ્ર અંકુશ અને દંડક ધારણ કરેલ છે તેના જમણી તરફ કંકંકના હાથના ઉપર કહેલા અપસવ્યે ધારણ કરેલ છે. ઉત્તરના દ્વારે ડાબી તરફ રક્તાક્ષપ્રતિહારના હાથમાં તર્જરી ત્રિશૂલ ખટ્વાંગ અને છે ધારણ કરેલ છે તેમાંથી અપસવ્યે જમણી તરફના સુસોયન પ્રતિહારના હાથના આયુધો બાણવા.

ઈતિ ચંડીકાના આઠ પ્રતિહાર.

યુગ્મરૂપાયતન

હરિહરહીરણ્યગર્ભ ચ કર્તવ્યાકસ્ત્રુકં ।
 દ્વૌદ્વોમુજાય કર્તવ્યા ચત્વારો ચતુરાનન ॥ ૭૩ ॥
 નકુલીશંચ શ્શાન્યં આગ્નેયાબ્રહ્મશંકર ।
 નૈરુપ્યે વિષ્ણુરાદિત્ય ત્રાયવ્યે નટેશ્વર ॥ ૭૪ ॥

नभृताकारयेत्वूव लिंगादिषुन संशय ।
 त्रयःपुरुषश्च कर्तव्या अग्रतस्तोरणान्वित ॥ ७५ ॥
 दीशिदेवा प्रकर्तिता कर्तव्या देवी संयुक्त ।
 बुधै मेरुश्चयेतः कार्या वृषमकार्येषु पृष्ठतः ॥ ७६ ॥
 वामे गुरुड प्रकर्षव्यं हंसकूर्याच दक्षिणे ।
 हरिहरहीरण्यगर्भ आयतन प्रकर्तव्य ॥ ७७ ॥

युग्मभूतयोना प्रासादना आयतन कडे छे. हुनिडुर हीरण्यगर्भ. विष्णु-शीव अने
 अक्षानी संयुक्ताना प्रासादो. करवा. प्रत्येक स्वइपने अण्णे लुण्णयो करवी अने आरे तरङ्ग
 अतुर्भूष (अक्षाना इपे) करवा तेवा प्रासादने धंशान डोण्णे नकुडीश अग्नी डोण्णे अक्षाने
 शंकर स्थापवा—पूर्वभां लींग आदि स्थापवा. तेवा त्रिण्येय पुइपना प्रासादना
 आगण तोरण करवा हीशाना देवो अने देवीयो सङ्गीतना युग्म इपो स्थापन करवा.
 पुद्गीमान शीवपीयो ते मेइ स्वइप करवो. प्रासादना पांछण वृषल नंही. ढाणी तरङ्ग गइइ
 अने अमशी तरङ्ग डंस असादवा अे रीते हुनिडुर हीरण्यगर्भ आयतन करवुं.

अथ द्वारावती

अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वारमत्या सु लक्षणं ।
 आदिमूर्ति कृष्णदेव द्वारिकायां अगत्पति ॥ ७८ ॥
 विनाराज्ञा प्रजायहृत पुंसहितास्तुयोषित ।
 द्वारिका कृष्ण हीनांच विनाकृष्ण नवोच्यते ॥ ७९ ॥
 एकवक्त्र कृष्ण मूर्त्यांच द्वारिकायां तु पलं भवेत् ।
 द्वारकान्ये वतियुक्ताना तत्पुण्य नरंलभेत् ॥ ८० ॥
 स्वप्ने वामन सेवापि द्वारिकास्तुलभ्यते ।
 सल्लेत विष्णु लोके यावदाग्नि संयुता ॥ ८१ ॥
 अर्धमाने त्रिमाणेवा वासुदेवद्युन्युनतः ।
 आदिमूर्ति श्राद्धेन वाराह सश्य तथादेव ॥ ८२ ॥
 वैकुण्ठ विश्वरूपं च अनंत त्रिलोक्यमोहन ।
 एतत् स्कंधसमताश्च सेवाश्चतश्चन्युनता ॥ ८३ ॥
 प्रासादे मंडपे वाथे गर्भ मध्ये प्रतिष्ठिते ।
 बेदीकाक्षजलंपीठे उदंभ्वरोर्ध्वं गुरुयते ॥ ८४ ॥
 सव्यवर्ते सुरास्थाप्यं दूर्वासादि गणाधिके ।
 दूर्वासा विविधाश्चैव वासुदेवं तु केशव ॥ ८५ ॥

નારાયણાં ચ મધ્યેય વિશ્વાસ્તંભ તથૈવ ચ ।
 સંકર્ષણ ગોવિંદ વિષ્ણુ ચ મધુસુદનં ॥ ૮૬ ॥
 દેવકિય ચ યોગેશ કૃષ્ણાન્ત સ્થાપ્યે દિતિ ।
 ત્રૈલોક્ય મોહન વાપિ લક્ષ્મી નારાયણાવિદુ ॥ ૮૭ ॥
 પ્રદ્યુમ્નતસ્થાપ્યં ત્રિવિક્રમં તતઃ પર ।
 વામન શ્રીધરં ચૈવ વૈકુંઠં ચ તથૈવ ચ ॥ ૮૮ ॥
 અનિરુદ્ધ ઋષિકેશ પદ્મનાભં ચ દામોદરં ।
 રુવમણિ તતઃ સ્થાપ્યં ગણાવિક્ર્યં તથૈવ ચ ॥ ૮૯ ॥
 આદિમૂર્તિ કૃષ્ણદેવ દ્વારિકાયાં જગત્પતિ ।
 મધ્યેતુ તતઃ સ્થાપ્ય સર્વ દેવ મયશ્રુમં ॥ ૯૦ ॥
 શેષ કૂર્મ સમાયુક્ત લક્ષ્મીસ્વાદ્વામપાર્શ્વત ।
 પ્રદ્યુમ્ના ચ અનિરુદ્ધો ચ પ્રતિહારો પ્રકૃત્વયેત ॥ ૯૧ ॥
 વૈકુંઠ વિશ્વમાંવા ચ સ્તનસત્રે નિયોજયેત્ ।
 વાસુદેવો ક્રમેણૈલ કંઠસ્વ શૂન્યો નસેત્ ॥ ૯૨ ॥
 ચતુષ્પટિ મથેદ્વારં ચુક્રં પંચવિંશતિ ।
 એવં ચ દ્વારિકા સ્થાપ્ય સર્વલક્ષણ સંયુત ॥ ૯૩ ॥

इति द्वारावती

હવે દ્વારવતીને જે સુલક્ષણ યુક્તથી રચના કરવ તુ કહુ છુ જગત્પતિ આદિ દેવ જે કૃષ્ણ દેવ દ્વારકામાં છે. રાજ વગરની પ્રભ શે.લે નહિ તેમ શ્રી કૃષ્ણ મૂર્તિ વગરના દ્વારકા શે.લે નહિ. તેવી દ્વારિકાના પ્રાસાદની રચના કરાવનારને અલભ્ય લાભ પ્રાપ્ત થાય વિષ્ણુ લોક જેવી દ્વારિકાની રચના કરવી. ગર્ભ ગૃહના અર્ધા થોડા કે ત્રીજા ભાગે વાસુ-દેવની સ્થાપના કરવી દશાવતારમાં આદિ મૂર્તિ વરાહની સ્થાપવી વૈકુંઠ ભગવાન વિશ્વ રૂપ અનંત. ભગવાન ટ્રેલોક્યમોહન એ સર્વ મૂળનાયકના સ્કંધ ખલા ખરાખર સ્થાપવા ખાકીના નીચે સ્થાપવા પ્રાસાદમાં કે મંડપમાં કે ગર્ભ મંથે પ્રતિષ્ઠીત કરવા. વેદિકા જળપીઠ દ્વારના ઉંબરાની ઉંચાઈ જેટલા કરવા. દુર્વાસા અને ગણેશ આદિ દેવો સંખ્ય પ્રકૃષ્ણાયે સ્થાપવા વાસુદેવને કેશવ એમ વિવેક રૂપે દુર્વાસા બાણુવા-મંથમાં નારાયણ અને વિશ્વ સ્તંભ () સંકર્ષણ, ગોવીંદ, વિષ્ણુ મધુસુદન, સંખ્ય સ્થાપવા કૃષ્ણના પાસે દેવકી.....ટ્રેલોક્ય મોહન લક્ષ્મી નારાયણ, પ્રદ્યુમન, ત્રિવિક્રમ, વામન શ્રીધર, અને વૈકુંઠ ભગવાન ક્રમે સ્થાપન કરવાં અનિરુદ્ધ, ઋષિકેશ, પદ્મનાભ, દાયોદરને સ્થાપવા કૃષ્ણ સાથે રૂક્મણી ગણુધિ સાથે સ્થાપવા જગતના પતિ એવા આદિ મૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણ દેવ મંથમાં

સ્થાપન કરવી સર્વ દેવમય એવી શુભ સ્થાપના કરવી શેષ અને કૂર્મ સાથે લક્ષ્મીની ડાબી તરફ સ્થાપન કરવા દ્વારોના પ્રતિહારો પ્રથમ અને અનીરૂઢ બાણવા વિશ્વના બાવ રૂપ વૈકુંઠ આદિ દેવો સ્તન સૂત્રે પથરાવવા વાયુદેવના કમથી કંઠથી નીચે સ્થાપવા આયતનમાં દ્વારોનાની રચના કરવી તેને ચોસઠ દ્વર કરવા શુકર(ચોક) પરચીથ. એવી વિધિ સર્વ લક્ષ્મણાણી દ્વારિકાની રચના કરવી. ઇતિ દ્વારાવતી

॥ અથ આદિત્યાદિ ત્રિપુરુષાયતન ॥

આદિત્ય બ્રહ્મ વિષ્ણુ ચ ત્રયપુરુષા મુનાનુ ચ ।
 આદિત્દક્ષિણ બ્રહ્મા વામે વિષ્ણુપરિ કિર્તિતે ॥ ૯૪ ॥
 વામન ચાગ્રયયુ માત્રુસ્થાનં તુ દક્ષિણ ।
 નૈરુત્યે ચ ઉમારુદ્રે ગ્રહરુપંયસ્તુ વારુણે ॥ ૯૫ ॥
 વાયવ્યે પાર્વતી સ્થાપ્ય દશાવતારં સૌમ્યતા ।
 ઈશાન્યે ઈશદેવસ્ય કર્તવ્યા તુ ક્રમેણ ચ ॥ ૯૬ ॥
 ઉમા સ્થાને હરિલક્ષ્મી દશાવતારે તુ દ્વારિકા ।
 ઉમારુદ્રે તુ ઈશાને તુ સ્થાપયે ચ વિચક્ષતા ॥ ૯૭ ॥

इति आदित्य त्रिपुरुषायातन

સૂર્ય બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ ત્રણ દેવોનું આયતન કરવું આદિત્ય=સૂર્યની જમણી બાજુ બ્રહ્મા અને ડાબી તરફ વિષ્ણુ સ્થાપવા અગ્નીકોણમાં વામન. દક્ષીણમાં માતુકાઓ નૈરુત્યમાં ઉમા અને રૂઢ. પશ્ચીમમાં ગ્રહો અને ઋષિ મુનીઓ વાયવ્યમાં પાર્વતીની સ્થાપના કરવી. ઉત્તરમાં દશાવતાર-ઇશાનમાં ઇશ શીવ. એમ અનુક્રમે સ્થાપના કરવી. ઉમાના સ્થાને લક્ષ્મીનારાયણ અને દશાવતારના સ્થાને શ્રી કૃષ્ણ ઇશાનમાં ઉમા રૂઢને સ્થાપન કરવા ઇતિ આદિત્ય ત્રયપુરુષાયતન.

अथ गणेशायतनानि

વામાંને ગજકર્ણે તુ સિદ્ધિદક્ષા તુ દક્ષિણે ।
 પૃષ્ઠકર્ણે તુ દ્વામ્યા તુ ધૃમ્ન કેવલં ચંદ્રમા ॥ ૯૮ ॥
 ઉત્તરે તુ તદા ગૌરિ યામ્યૈ શ્વૈવ સરસ્વતી ।
 પશ્ચિમે યક્ષરાજ તુ બુદ્ધિપૂર્વેષુ સંસ્થિતા ॥ ૯૯ ॥

गणेश प्रतिहारा

વામનાકાનસર્વેશ પુરુષાનનસૌમ્યત ।
 તર્જની પરશુ પદ્મ દંડ તુ અચિદનં દંડ હસ્તકં ॥ ૧૦૦ ॥

તર્જની દંડાપસવ્યે સ ભવેદ્વિઘરાજકા ।
 તર્જની સ્વરૂગલેટ તુ દંડ હસ્તે સુવક્રક ॥ ૧૦૧ ॥
 તર્જની દંડાપસવ્યે બલવાંશ્ર દક્ષિણે ।
 તર્જની ત્રાણ ચાપ ચ ગજકર્ણાં હસ્ત દંડક ॥ ૧૦૨ ॥
 તર્જની દંડાપસવ્ય ગોકર્ણઃ પ્રતિ પશ્ચિમે ।
 તર્જની પદ્મકુશં ચ દંડ હસ્ત સ્તુ સોમ્યક ॥ ૧૦૩ ॥
 તર્જની દંડ પસવ્યે અમય શુભદાયક ।
 પક્ષ દ્વારેષુ દિગ્ સર્વેષુ અષ્ટો વિઘ્નવિનાશકઃ । ૧૦૪ ॥

ઇતિ ગણેશ પ્રતિહારા

વિનાયક ગણેશના આયતનમાં, ડાબા અંગે ગજકર્ણ, જમણીબાજુ સિદ્ધિ પાછલા ખુણે ધ્રુમ અને ચંદ્રમાં, ઉત્તરે ગૌરિ દક્ષિણે સરસ્વતી પશ્ચિમે રક્ષરાજ, પૂર્વમાં ભુદ્ધિ દેવીની સ્થાપના કરવી એ રીતે ગણેશાયતન બાણુવા.

હવે ગણેશ પ્રતિહારો કહે છે. સર્વપ્રતિહારો વામન ઠીંગણા સૌમ્ય પુરૂષ જેવા બાણુવા-
 ૧ પૂર્વના દ્વારે ડાબે અવિઘ્નના હાથમાં તર્જની પરશુ પદ્મ અને ડાબે દંડ ધારણ કરેલા છે. જમણે વિઘ્નરાજના હાથમાં તર્જની દંડ કમળને પરશુ ધારણ કરેલ છે. ડાબા હાથે તર્જની ખડક ઠાલ દંડ ધારણ કરેલ છે સુવક્રને એમ સવ્ય સવ્ય દક્ષિણના દ્વારે જમણી તરફ બલવાના હાથમાં તર્જની દંડ પરશુને દંડ ધારણ કરેલ છે પશ્ચિમે ડાબી તરફ ગજકર્ણના હાથમાં તર્જની બાણુ ધનુષ્યને દંડ ધારણ કરેલ છે. પશ્ચિમના દ્વારે જમણી તરફ ગોકર્ણના હાથમાં તર્જની દંડ પરશુને અંકુશ ધારણ કરેલા છે ઉત્તરે ડાબી તરફ સોમ્યકના હાથમાં તર્જની પદ્મ અંકુશને દંડ ધારણ કરેલા છે ડાબી તરફ શુભદાયકના હાથમાં તર્જની દંડ અંકુશને પદ્મ ધારણ કરેલા છે એ રીતે ચારે દીશામાં આઠ દ્વારોના આઠ પ્રતિહારો વિઘ્નો વિનાશ કરનારા બાણુવા.

ઇતિ ગણેશ પ્રતિહાર.

। અથ જિન ।

જિનાલયે તતો દેવા જિન શાસન પારગા ।
 જિનેન્દ્રસ્ય તથા યક્ષો દેવ્યા જિનમાતુકા ॥ ૧૦૫ ॥
 તિર્થકરા અતિતાશ્ચૈવ વર્તમાન વિંવ નાગત્ ।
 કેવલીરુપમાચાશ્ર પદ્મનામાધુતક્રમાત્ ॥ ૧૦૬ ॥
 ચતુર્વિંશતિ પૃથકૈવથૈ જિનાકાંચ દ્વાંસપ્તતિ ।
 મૂલનાયકો મવેચસ્તુ તસ્ય સ્થાને સરસ્વતી ॥ ૧૦૭ ॥
 જિનાલયે જિનકુર્યાત્ અંતે કૂર્યાત્સરસ્વતિ ।
 સરસ્વતી જિનશ્ચૈવ અન્યાન્યવરોધક ॥ ૧૦૮ ॥

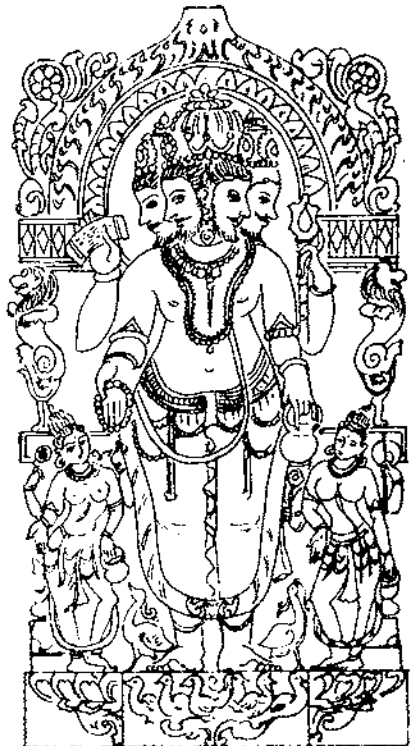
वेङ्कट विष्णु

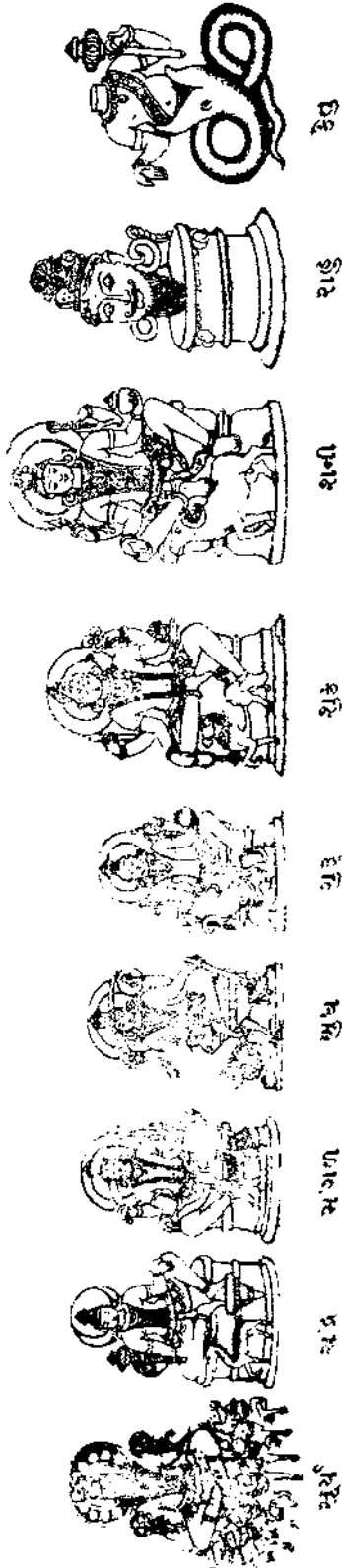
पंचमुख विश्वकर्मा

पंचमुख हरिभक्त

अतुल्य भवा

नृसिंह लक्ष्मण

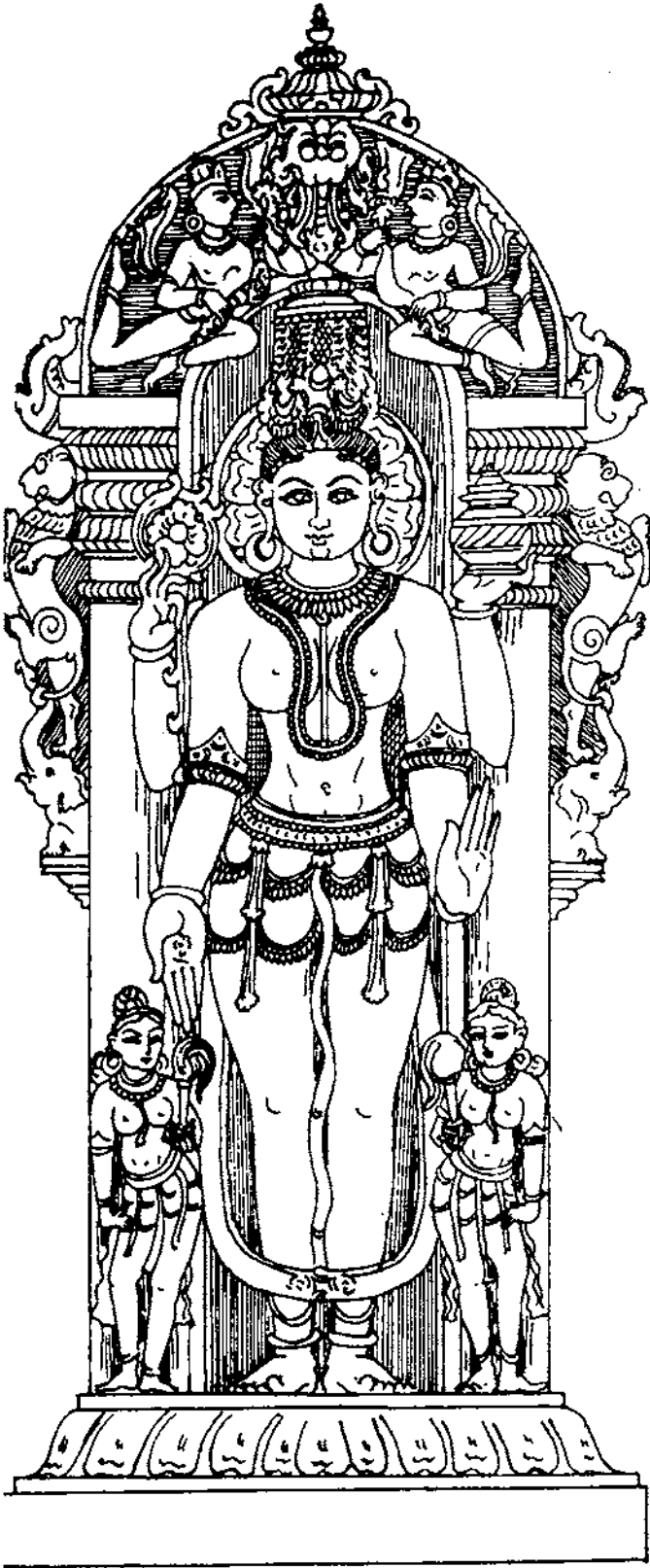

मधुवन्धन

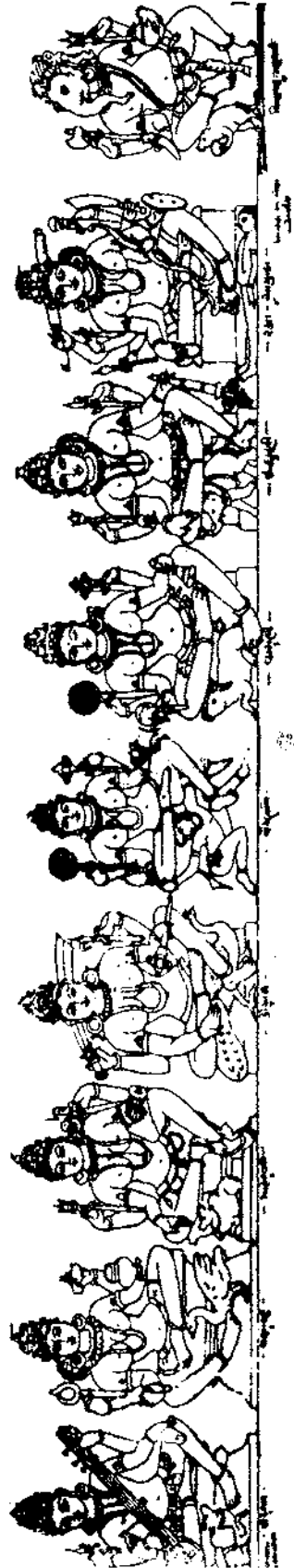
लक्ष्मणेश्वरी देवी

मदीनाय्यरत्निका

सङ्गीत

सर्व सादृश्या

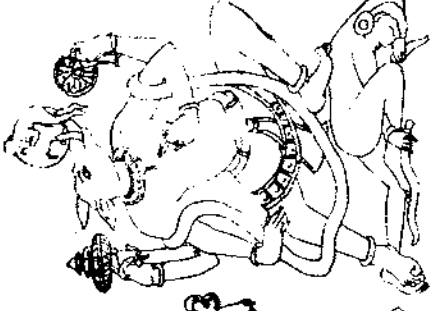
କ୍ଷୀପତୀ

କୃଷ୍ଣ

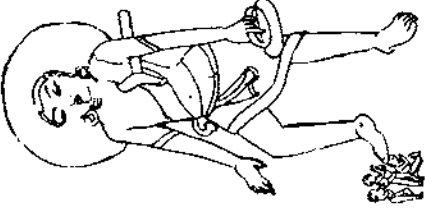
ମତ୍ସ୍ୟ

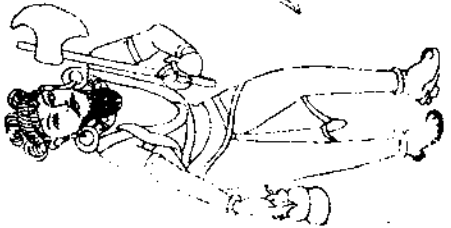
ବରାହ

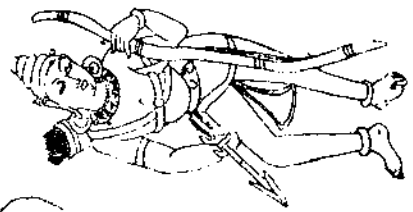
ନୃସିଂହ

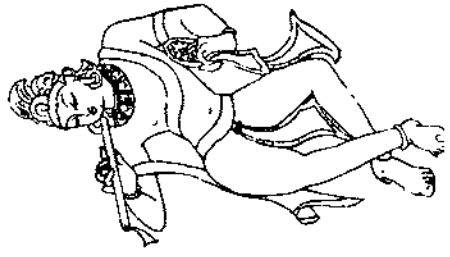
ବାସନ

ହନୁମତ୍

ରାମ

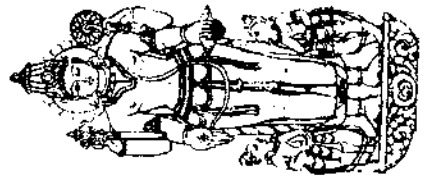
କୃପା

ପଦ୍ମ

କୃପା

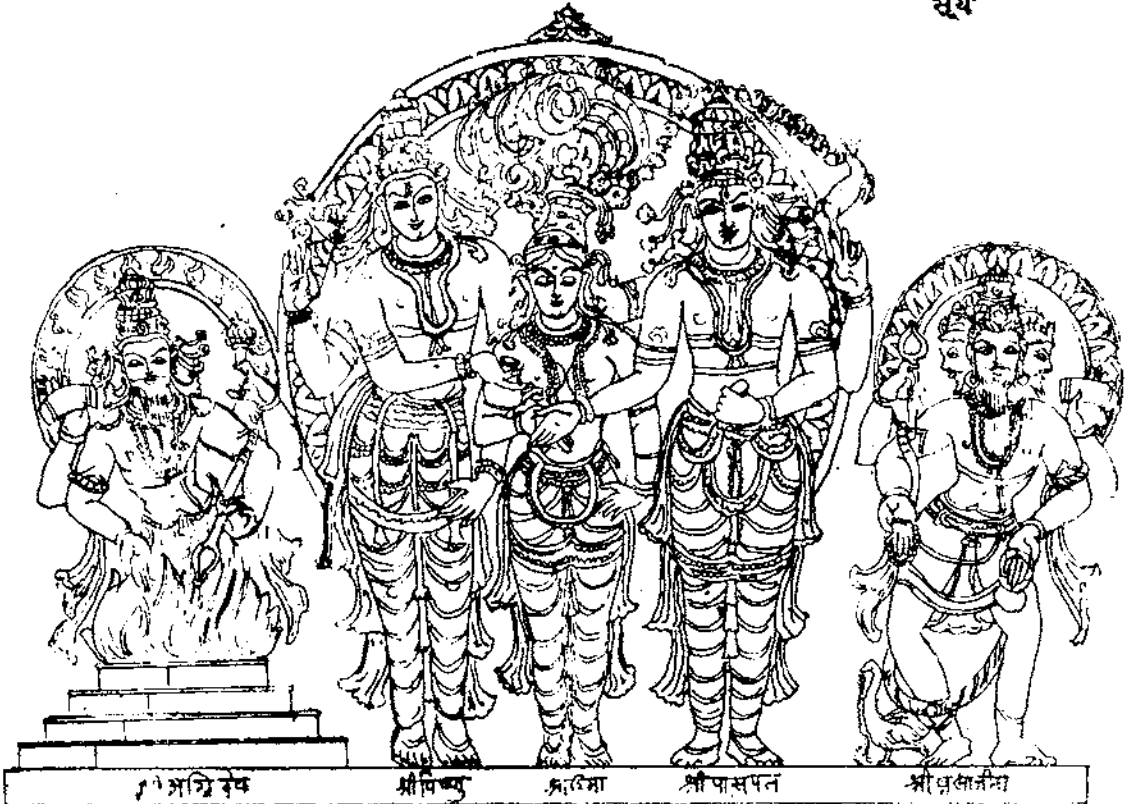
କିରୀଟ

सूर्य

सूर्य

श्री शक्ति देव

श्री विष्णु

श्री शक्ति

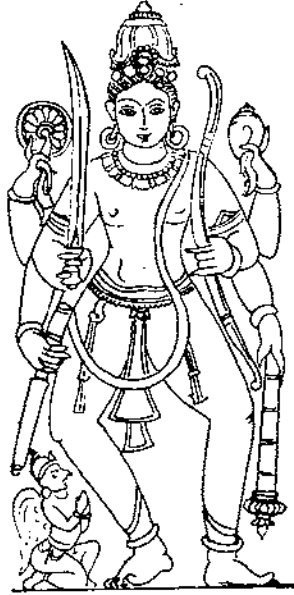
श्री पाशुपत

श्री वृक्षार्जुन

संयुक्त स्वरूप

कृष्ण कार्तिकेय

पुष्पकोलम

वैकुण्ठ

विश्वेश्वर

ब्रह्मा

महादेवीसुरभर्तनी

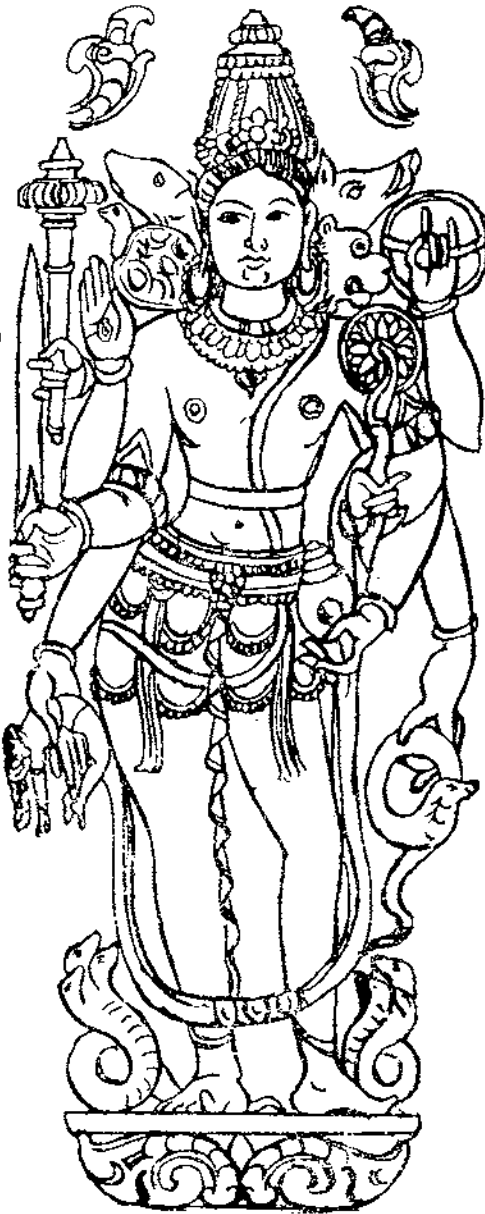
सूर्य

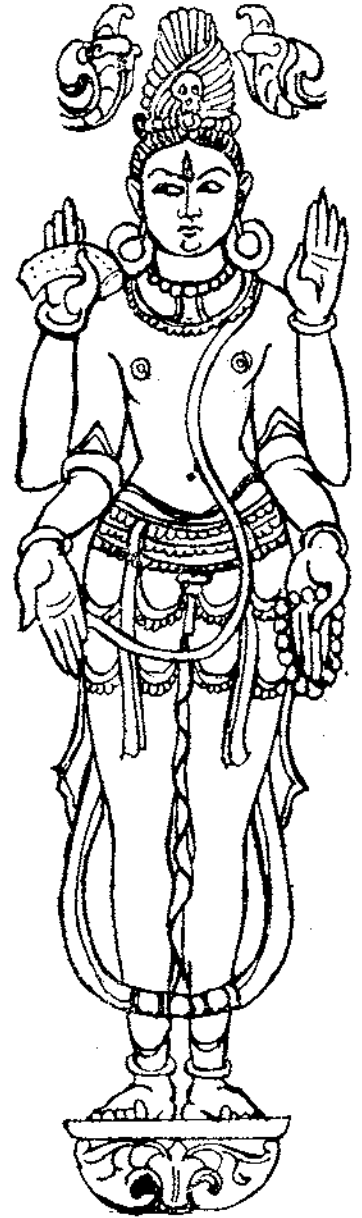
विष्णु

भैरव

वेकुंठ साहयान

सहाय

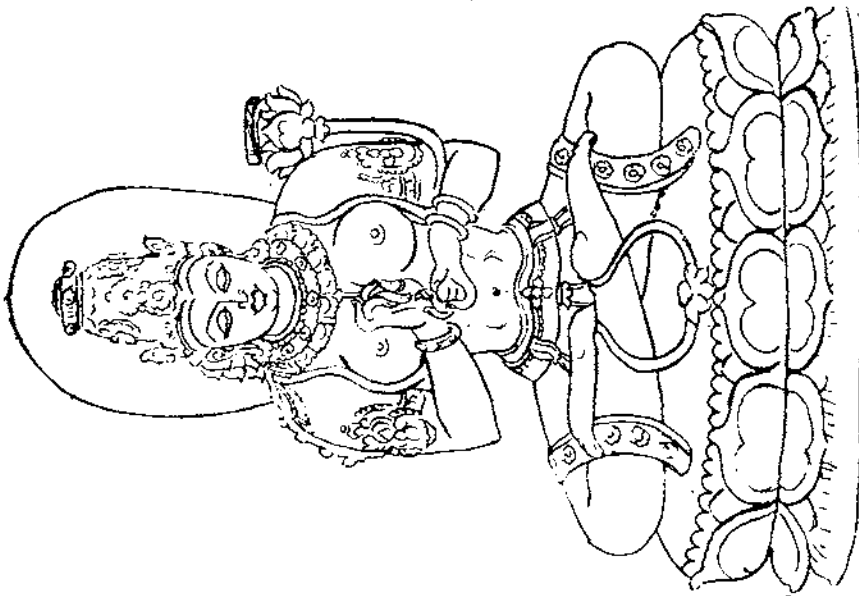
अक्षय

विभूति

महेश

अन्नाधारमिता (अन्ना)

દ્વિસપ્તર્વા દ્વિચાણર્વા ચતુર્વિંશતિ તતોપિવા ।

જિનાલયે ચતુર્દિશુ સહિતં જિનમંદિરમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

જીન શાસનમા પરાગ એવા જીન લયમાં જીન તીર્થઠર ક્ષય યક્ષણીઓ દેવી જીન માતૃકાઓ, અતિત, આનાગતને વર્તમાન એમ ત્રણ કાળના ચોવીશ એમ ચોવીશ બહોતેર પૃથક પૃથક લાંચનવાળાના છે પ્રથમ તીર્થઠર ઋષભદેવ કેવળી જ્ઞાની પદ્મનાભ પ્રભુ છે. જીના લય ૨૪-૫૨-૭૨, ૧૦૮ દેવકુલીકાના થાય તેમાં ચોવીશ જીનાલયના અંતમાં સરસ્વતીની સ્થાપના કરવી પરંતુ અન્ય દેવદેવીના માટે અવરોધ બાણવો.

જિનપ્રતિહારા

ફલ વજ્રાંકુશોદંડ ઈદોડસન્ધ્યે ઈંદ્રજય ।

દ્વૌ વજ્રોફલદંડૌ ચ માહેદોપસન્ધ્યે વિજયા ॥ ૧૧૦ ॥

તદાયુધોસ્તૈનયુક્તા ત્રિયંચ ફળોર્ધંગા ।

ધરણોદ્રઃ પદ્મકથૈવ સર્વે શાંતિકરાઃ સ્મૃતા ॥ ૧૧૧ ॥

યક્ષ રુપાધિકારાશ્ચ નિધિહસ્તાઃ મહોદરાઃ ।

સુનાભો સુરદુંદુભિપ્રોક્ત સર્વે શાંતિ પ્રદાયકા ॥ ૧૧૨ ॥

इति जिनप्रतिहार.

જીનાલયના ચારે દીશાના દ્વારોના આઠ પ્રતિહારોના સ્વરૂપો કહે છે. પૂર્વમાં ડાબે ઈંદ્રના હાથમા ક્ષણ વજ્ર અંકુશને દંડ ધારણુ કરેલ છે. જમણી તરફ ઈંદ્રજયના હાથમાં અપસત્ય રીતે આયુધો ધારણુ કરેલ છે. દંડ અંકુશ વળને ક્ષણ એમ દક્ષીણના દ્વારે ડાબી તરફ માહેંદ્રના હાથમાં બે વળ ક્ષણ અને દંડ ધારણુ કરેલ છે જેમણે વિજય દ્વારપાલને અપસત્ય દંડ બે વળને ક્ષણ ધારણુ કરેલ છે પશ્ચિમના પ્રતિહાર ધરણોદ્ર ને પદ્મકથના મસ્તકે ત્રણ કે પાંચ ક્ષણીનો સર્પ છે તેના આયુધ ભેદ કરીને તે સર્વ શાંતીના દેનારા છે. ઉત્તરના દ્વારે ડાબે સુનાભ અને જમણા દ્વારે સુરદુંદુલી યક્ષ રૂપના અધિકારી મોટા પેટવાળા છે તે બંનેના હાથમાં દ્રવ્યની થેલી ધારણુ કરેલ છે તે સર્વ પ્રતિહારો શાંતીને દેનારા બાણવા ઇતિ જૈન પ્રતિહાર

ઇતિ શ્રીવિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણ્વિ આલ્પતનાધિકારે સપ્તદશમોઽધ્યાય ॥ ૧૭ ॥ પદ્મશ્રીપ્રભાશંકર આઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો સત્તરમો અધ્યાય.

अथजलाश्रयाधिकार अ० १८

श्री विश्वकर्माउवाच

वापिक्रय तडागानि कुंडानां च लक्षणं ।

त्रिपुरुषवा ब्रह्मा भ्यंतरेषु उत्तम स्या जलाश्रय ॥ ૧ ॥

चतुहस्तादिद्वैका यावत् हस्त त्रयोदश ।
 श्रीमुखो विजय चैव प्रांतो दुन्दुभि श्रीमनोहरः ॥ २ ॥
 चूडामणि दिग्भद्रो जया नंदस्तु शंकर ।
 श्रीमुखो चतुर्हस्ताद्य शंकरस्य त्रयोदश ॥ ३ ॥
 एव नामा द्विगुणोपेत वृत्कूपादशोगमा ।
 संख्याहस्त द्वयं कुर्यात् कुपिका नामतद्भवेत् ॥ ४ ॥
 इतिकूप ॥

अथवापिका

एक वक्रा त्रिकूटाश्च नंदा नाम वरप्रदा ।
 द्विवक्रा षट्कूटाश्च भद्रा नाम सुशोभना ॥ ५ ॥
 त्रिवक्रा नव कूटाश्च जयास्तु देवदुर्लभा ।
 चतुर्वक्रा द्वादशकूटा विजया सर्वतो मुख ॥ ६ ॥
 चतुर्वापि भवेत्प्राज्ञ नंदाद्या शुभलक्षणं । इतिचतुर्वापि

अथकुंडाना

कुंडाना लक्षणं चैव चतुर्विध मुदाहित ॥ ७ ॥
 चतुरश्च भद्रकंठाम सुभद्र भद्रसंयुत ।
 नंदा क्षौ प्रतिभद्रेषु परिघो मध्यमिटोद्भवं ॥ ८ ॥
 प्रवेशा निर्गमा चैव कर्तव्या स्तेरनेकधा इति

इति कुंडानानाम्

मध्य मिट्ट कर्तव्या मंडपे श्रीधरोत्तमम् ॥
 तन्मध्ये तु जलशायी धारह वाथ ऊच्यते ॥ १० ॥
 रुद्रएकादशकार्या द्वारिकायां संयुता ।
 दुर्वासा नारदं चैव विध्नस्य गणनायकं ॥ ११ ॥
 क्षेत्रपाल भैरवंच उमा महेश्वरं तथा ।
 कृष्ण शंकर कर्तव्य दंडपाणि महेश्वर ॥ १२ ॥
 कात्यायनि चंडीका च सोम्यादित्य मेवच ।
 हरिहर पितामह चंद्रार्कश्चपितामह ॥ १३ ॥
 हरिहरहरिण्यगर्भ षटशाला वाराणमि ।
 तस्यानुक्रमं वक्षौ यदुक्तं परमेष्ठितं ॥ १४ ॥

चतुर्दश वावानी रुद्रैकादशस्तथा ।
 द्वादशार्कं गणाधिवयं केशवोश्च द्वादश ॥ १५ ॥
 पंचलीला नवदूर्गा लोकपालस्यपंचक ।
 तथाग्निदशदिग्पालो मातृका च तथाष्टकं ॥ १६ ॥
 द्विविध पतिपातता चैव गंगाव सहितातमे ।
 तन्मध्ये च कर्तव्या वाराणसी पद्मशाने ॥ १७ ॥
 बहिर्त्रिभागे कुंडस्य चतुर्दश व्यवस्थित ।
 ब्रह्माविष्णु शिवादीनां विविध सद्यसुंदरं ॥ १८ ॥
 वाराणसि ता यत्पुण्यं नित्यं पुण्ये दर्शनात् ।
 नित्य स्नानादिकं पूजा गंगास्नानादिकं फलं ॥ १९ ॥
 तस्यार्चने भवेत् सौरभ्यं गंगाते मरणं तथा ।
 तपते विव संसारे यावच्चंद्रार्क तारकं ॥ २० ॥
 कृते च नैमिषं तीर्थं त्रेतायां पुष्करं तथा ।
 द्वापरे कुरुक्षेत्रे कलो गंगाप्रसव्यते ॥ २१ ॥
 गंगाद्वारे कुशावर्त वील्वके निल पर्वते ।
 स्नानं कनखले तिर्ये न लमेश पुनर्भव ॥ २२ ॥
 याग तिर्याग मुक्ताना मुनीनां मुर्ध्वरेतसां ।
 सागरति सर्व मृताना मंत्रवेध निवासिनं ॥ २३ ॥
 तस्मादशगुण्यं पुण्यं नित्यं प्राप्नोति नित्यस ।
 तस्य तुल्य दिक्पुण्यं कुंडेवात्र वाराणसि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थं काममोक्षाणां इच्छं प्राप्नोति मानव ॥ २६ मे
 इतिकुंड ॥

अथतडागामि

तडागादि प्रवक्ष्यामि षट्भेदे पृथक्पुन ॥
 षकस्थलान्ये येक परिधं यस्यतस्य स्थलद्वयं ॥ २५ ॥
 षट्भेदा दर्धगदंघ्र वृताकार महासर ।
 चंद्रकं चतुरश्र च सुभद्र भद्रसंयुत ॥ २६ ॥
 सहस्र दंडे ज्येष्ठतु मध्यम च तदार्धतः ।
 कनिष्ठ मध्यमार्धेऽ त्रिविध मान दीर्घता ॥ २७ ॥

જ્યેષ્ઠ પંચાશઠસ્ત્રેન મધ્યમા પંચવિંશતિ ।
 કનિષ્ઠ દિ દશહસ્તે પ્રાપ્ત માનસ્ય વિસ્તરે ॥ ૨૮ ॥
 બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ સૂર્ય ગૌરિ ચ ગણનાયકં ।
 દશાવતાર સંયુક્તા દ્વારિકા ચ તથા ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥
 કોલ્હાપુર ચ કૈલાસં રિષિમિ સમ્પતંકૃતો ।
 સર્વેષાં ધામજં કાર્યં શતબંધન સંસ્થિતં ॥ ૩૦ ॥
 શરમધ્યે જલોદિન શેષ સ્વલ્વ સંયુતા ।
 જિનાલય ન કર્તવ્ય યદા વૈશ્રિયમાત્મન ॥ ૩૧ ॥
 ગંગાયમુના ચ કર્તવ્યં પ્રવાહા ઉમયપક્ષત્ ।
 કોર્તિસ્થંભ તથાકાર્યા યજ્ઞ યૂપ સમન્વિત ॥ ૩૨ ॥

પુણ્યવિધિ

વાપિક્કય તડાગાનિ વારાણસી ચ નેકથા ।
 ઉદકં શ્લય પ્રાણપાદ્ય ચ કૂર્યાત્પુણ્ય મહોદય ॥ ૩૩ ॥
 ઇકાદ્શદગમાત્રેણ ચ ઉદકે દ્વારયેત ભૂવિ ।
 ષષ્ટિ વર્ષ સહસ્રાણિ શિવલોકે સગચ્છતિ ॥ ૩૪ ॥
 કૂપેષુ કોટિ વર્ષાણિ વાપિ કોટે શતાનિચ ।
 વારાણસી તડાગેષુ સંખ્યા તસ્ય નિગદ્યતે ॥ ૩૫ ॥
 નતે પતંતિ સંસારે માનવા ભવસંકટ ।
 દિવ્યદેહ સ્થિરિ ભૂયાત્ યાવચ્ચંદ્રાર્ક તારકે ॥ ૩૬ ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे जलाश्रयाधिकारे अष्टदशमोऽध्यायः ॥१८॥

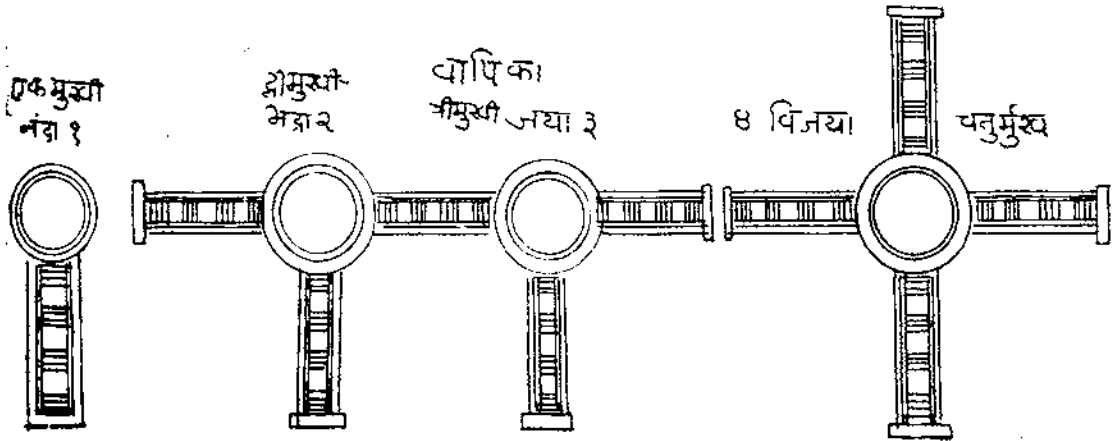
—અથ જલાશ્રયાધિકાર—

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. જળાશ્રયો. વાવ કુવા તળાવ અને કુંડોના લક્ષણ કહું છું તેમાં
 જળદેવન. બ્રહ્માદિ દેવો જળાશ્રયમાં વસેલા છે. ચાર હાથથી તેર હાથ સુધીના વિસ્તાર
 પ્રમાણના કુવા કરવા. ૧ શ્રીસુખ ચાર હાથનો; પાંચ હાથ પહોળો ૨ વિજય છ હાથનો
 ૩ પ્રાતઃ સાતહાથનો ૪ દુંદુભી; આઠ હામનો ૫ અનોહર; નવહાથનો ૬ ચૂડામણી
 દશ હાથનો ૭ દિગ્ભદ્ર, અગ્નિ ચાર હાથનો ૮ જય; બાર હાથનો ૯ નંદ; તેરહાથ પહોળો
 કુવો ૧૦ શંકર; નામનો બાણવો ચાર હાથથી આઠી પહોળાઈ હોય તેને કુર્ષ કહેવી (૩)

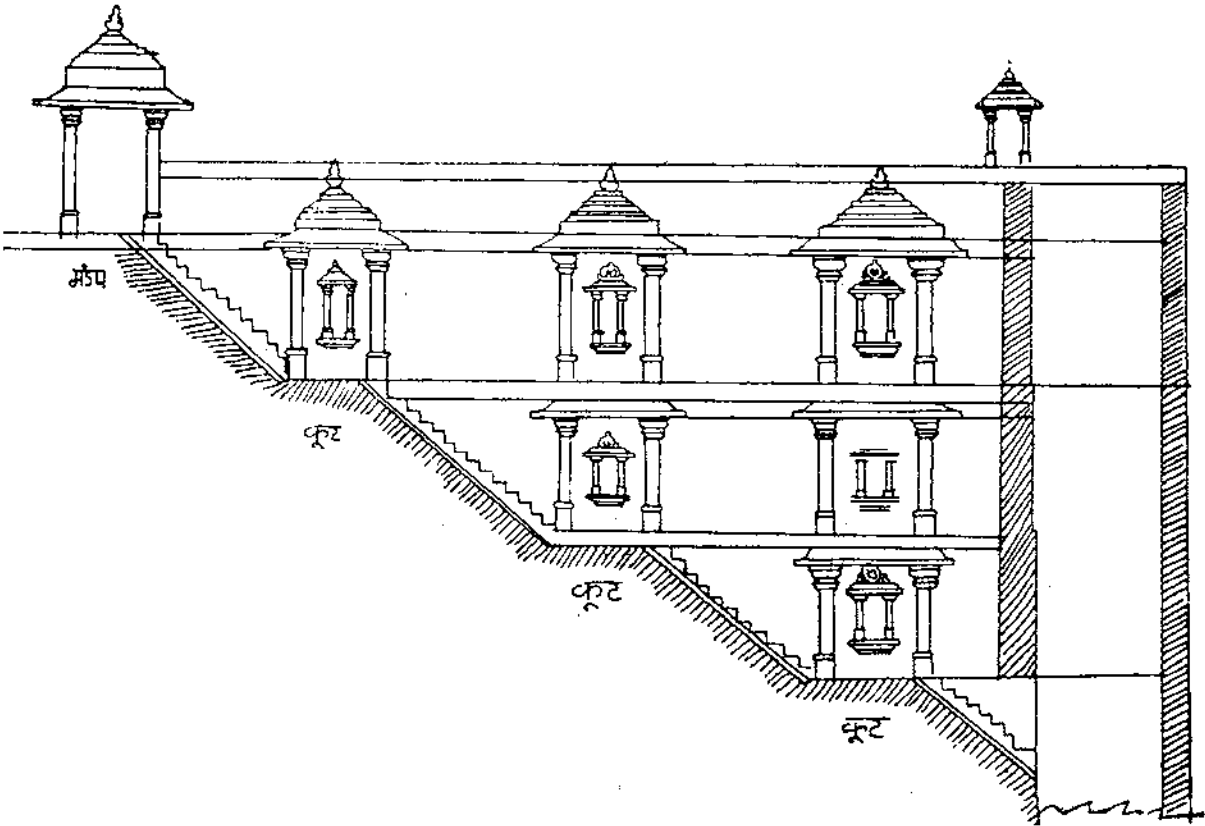
એ રીતે શોભતા ગોળ કુવા તેના માપ અને નામ કહ્યા નીચે પ્રમાણે શુભો બાણવ

ઈતિ

હવે વાવોના સ્વરૂપ અને નામો કહે છે એક યુખ બે યુખ ત્રણ યુખ અને ચાર યુખોની વાવો તેના નામ અને તેમાં કૂટ (વાવમાં વચ્ચે ચોકીયાળાની) સંખ્યા કહે છે

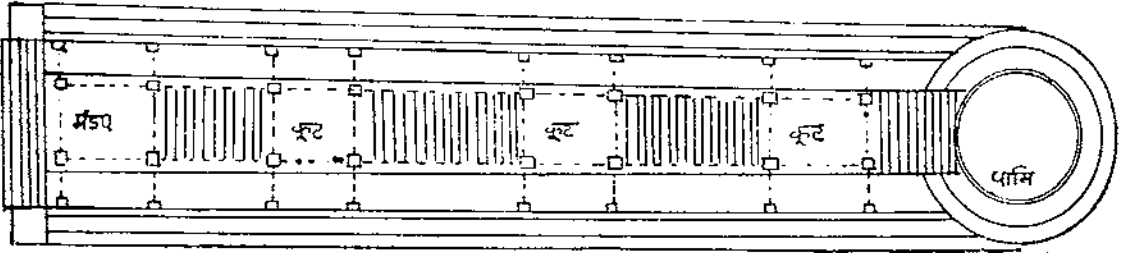

ચાર પ્રકારની વાવો

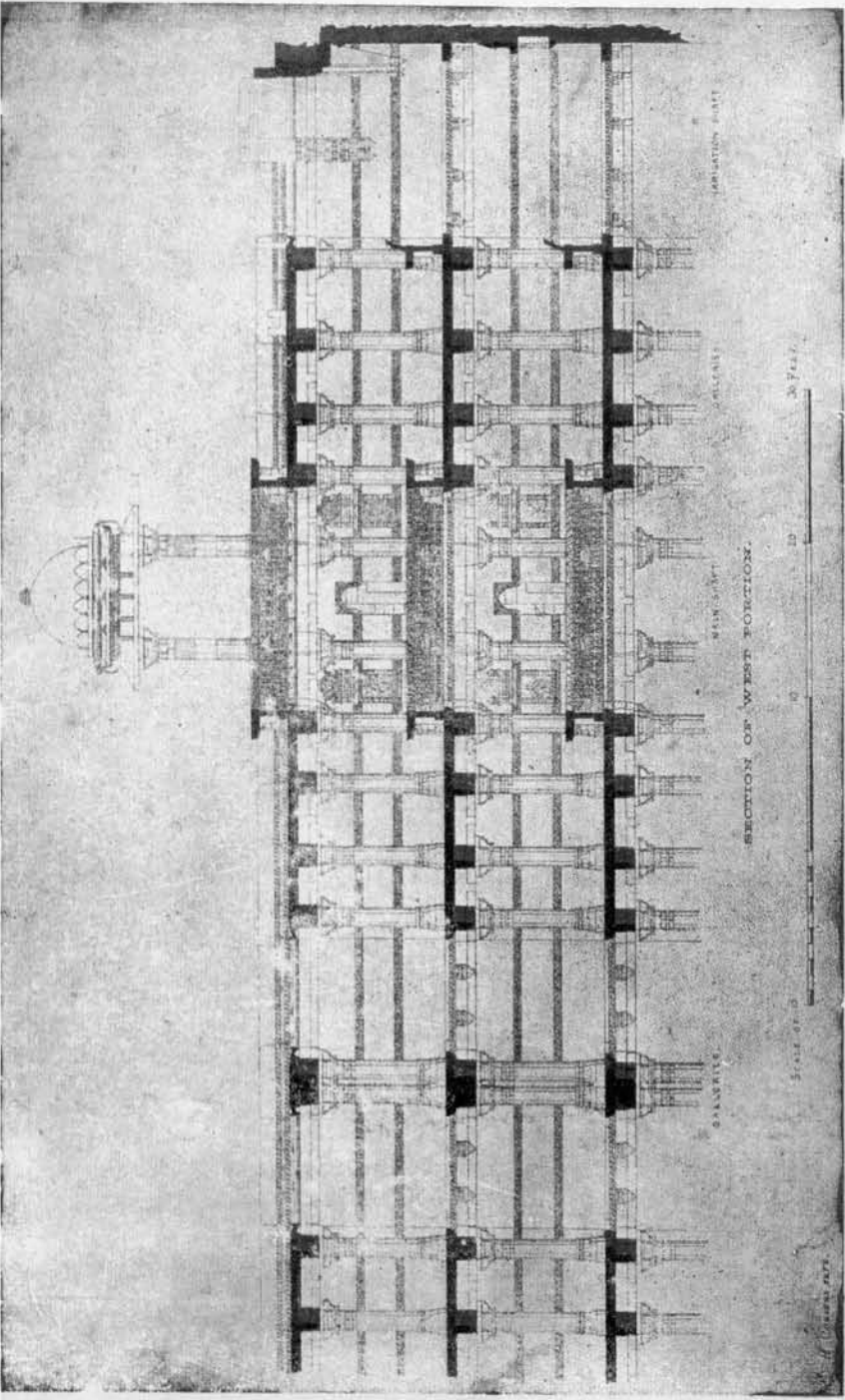
વાવનું સેકશન

એક મુખની ત્રણ કૂટ વાળી વાવ નંદાં નામે જાણવી તે વરદને આપનારી છે જે મુખ અને છ કૂટ વાળી ર ભદ્રા નામે વાવ જાણવી; ત્રણ મુખ (ઉતરવાના પગથીયા) ને નવ કૂટ વાળી વાવને દેવને હુલ્લ એવી જયા નામે જાણવી. ચાર મુખ અને બાર કૂટ વાળી સર્વતો મુખી એવી વિજયા નામે વાવ જાણવી (૬) એવી રીતે નંદાંદિ ચારવાવો શુભ લક્ષણની કહી છે. ઇતિ ચતુર્વાપિ વાવ

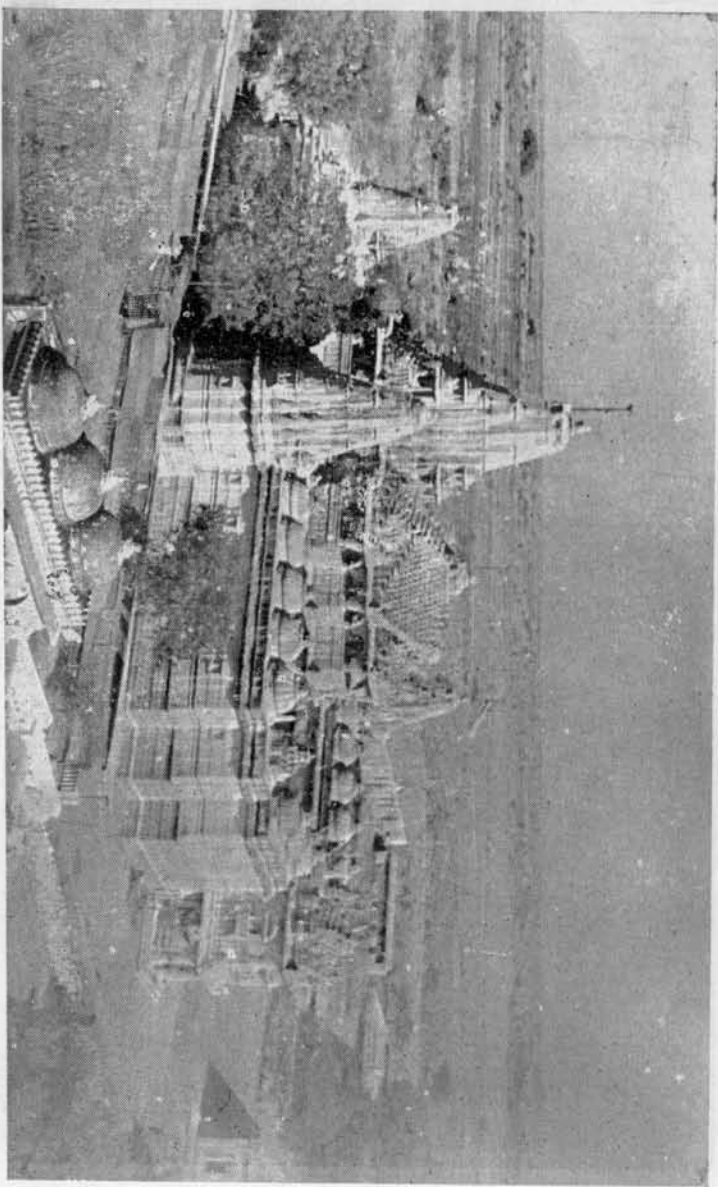
વાવનું તલદર્શન

હવે ચાર પ્રકારના કુંડોના લક્ષણ કહું છું. ચોરસ કુંડ હોય તે ૧ ભદ્રકુંડ; જે કુંડ ભદ્રવાળો હોય તે ૨ સુભદ્રા નામ જાણવું. પ્રતિભદ્રા હોય તે કુંડ ૩ નંદાં નામે જાણવો જે કુંડના મધ્ય ભાગમાં ભીટ હોય તેનું નામ ૪ પરિધ જાણવું. (કુંડના વચ્ચે જે મોટા પરચાર કરીને અંદર કુંડ કરે તે પરચારને પરિધ કહે છે) કુંડને ચારે તરફ પ્રવેશ નિર્ગમ પગથીયા પર તવંગ સંવર્ણુ યુક્ત ચોકીઓ કરવી. કુંડમા ઉતરવાના પગથીયાના રમણા ઉભણીને ભીટ કહે છે. કુંડના મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર ઉપર શ્રીધર નામે એવો ઉત્તમ મંડપ કરવા. કુંડના રમણાના ભીટના ઉચાઈમાં અનેક ગોખલાઓ કરવા. તેમાં જળશાયી, વરાહ, અગ્યાર રૂદ્રો કૃષ્ણ સહીતની દ્વારિકા. હુવાસા નારદ વિન્હનહર, ગણેશ. જ્ઞાપાલ, ભૈરવ, ઉમા, મહેશ્વર, કૃષ્ણ શંકરનીયુગ્મ મૂર્તિ, દંડપાણી મહેશ્વર કાંત્યાયની ચંડી-સોમ (ચંદ્ર) ને આદિત્ય. હરિહરપિતામહની ચંદ્રસૂર્યપિતામહ હરિહર હીષ્ણયગર્ભ, એવી સંયુક્ત મૂર્તિઓ ગોખલાઓમાં સ્થાપવી વારણસી રૂપ કુંડને તડે પટશાલા કરવી. તેના ક્રમે પરમેષ્ઠિત કહેલ છે ચૌદ...એકદશરૂદ્ર બાર સૂર્યો. વિનાયક કેશવાઆદિ બાર, પંચલીલીયા દેવી. નવદુર્ગા, પાંચ લોકપાલ (૧ ઇંદ્ર, ૨ યમ, ૩ વરુણ ૪ કુબેરને ૫ બ્રહ્મા) ની મૂર્તિઓ ત્રણ અગ્ની સ્વરૂપ, દશદીગપાલ, અષ્ટમાતૃકાઓ. દ્વી વિધપતિ () ગંગા સહીત. વારાણસી રૂપ પદ્મશાને () તેમજ કરવા-કુંડની બહાર ત્રણ બાબુ અને ચારે તરફ બ્રહ્માં વિષ્ણુ અને શીવ આદિના વિવિધ મંદિરો કરવા આવા વિધિયુક્ત કુંડના દર્શનથી વારાણસી તીર્થ જેટલું પુણ્ય મળે છે. આવા કુંડમાં હાંમેશાં સ્નાન અને પૂજા કરવાથી ગંગાજીના સ્નાન આદિનું ફળ મળે છે તેના અર્ચન પૂજનથી અંતે મોક્ષ મળે, ગંગા જેટલું પુણ્ય રૂપ જાણવું. આ સંસારમાં આવા તપથી જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્રને તારા રહે તેટલા સમય સ્વર્ગ સુખ મળે છે (૨૭)

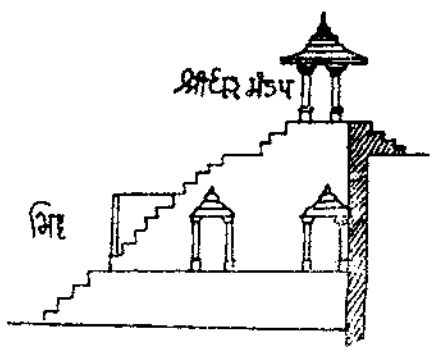
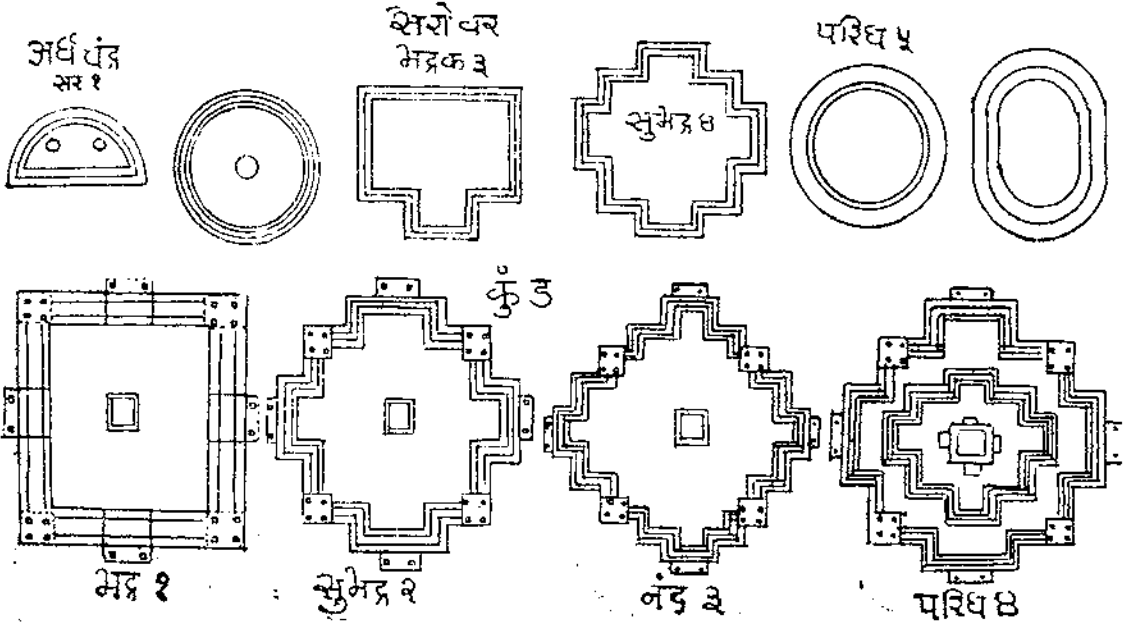
১৫৫৫. ১৫৫৫

ଆମର ମଝିର ପାଠିନାୟା ଶରଣ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତି ମହାସଂଗ୍ରହ ଶାଳା

કૃતયુગમાં નૈમિ તીર્થ-ત્રેત્રા યુગમાં પુષ્કર તીર્થ. દ્વાપરમાં કુરુક્ષેત્ર, અને કલીયુગમાં ગંગા સ્નાન પ્રશસ્ત બાણુવું. ગંગાના કીનારે કુશાવર્તે બીલવના નિલપર્વત અને કનકખલ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પુનજન્મ થતો નથી (સ્વર્ગમાં જાય છે) મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞ યાગ તીર્થથી સુક્રતી મળે છે ઉર્ધ્વ સુખે સુનીનું તપ સાગરતીર્થથી મંત્ર વેધથી સુક્રિત મળે છે (૨૩) આવા કુંડો અંધાવનાર યજ્ઞમાનને અને નીત્ય સ્નાનાદિ કરનારને ૬૨ ગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આવા વારાણસી રૂપ કુંડ જેમ પુણ્ય મળે છે. તે મતુલ્યને ઈચ્છા થાય તેવી પ્રાપ્તી થાય છે. તેમજ તેને ધર્મ અર્થ કામ, અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૩) ઈતિ કુંડાનિ

સરોવર ૬

કુંડનું સેદ્શન

અથ તડાગ

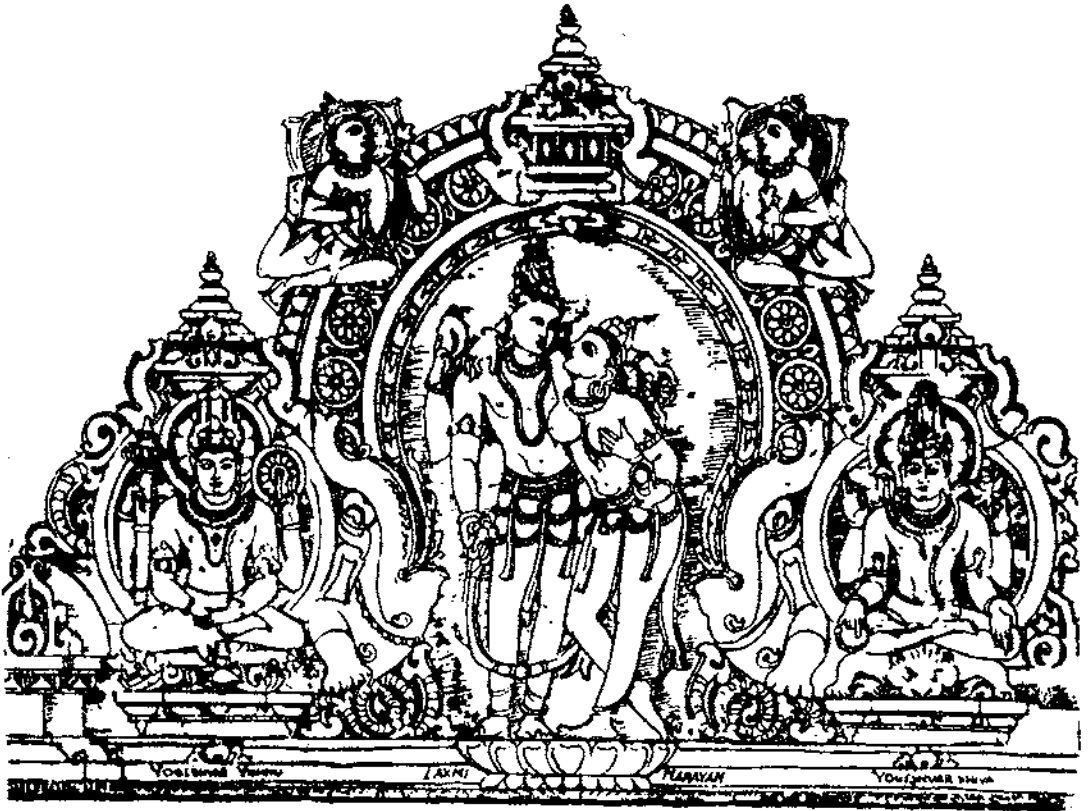
તડાગ-સરોવરના છ લેહો કહ્યું છું. તળાવની વચ્ચે એક કે બે બકસ્થળે (પક્ષી-એને બેસવાના) કરવા તેમજ એક કે બે પરિધ. (તળાવમાં ઉપર પહોળો પટવાળા ચોતરા) કરવા ૧ તડાગ(તળાવ)ના છ નામ ૧ અર્ધચંદ્ર, ૨ વૃતાકાર, ૩ મહાસર, ૪ ચતુરસ ચંદ્રક ૫ સુભદ્ર, ૬ ભદ્ર. એમ તળાવના છ લેહના નામો કહ્યા છે

હવે તેનું માનપ્રમાણ કહે છે હજાર દંડ (બે હજાર ગજ) નું તળાવ જેવું માનવું; પચાસો દંડનું મધ્યમાન અને અઠીસો દંડનું કનિષ્ઠ માનવું તળાવ માનવું એ રીતે તળાવની લંબાઈના ત્રણ માન બાણવા. જેવું માનના તળાવને પચાસ હાથની મધ્યમાનને પચ્ચીસ હાથની અને કનિષ્ઠમાનને દશ હાથફરતી પાળ પાળીની પહોળાઈનું માપ બાણવુ તળાવ=સર ના ચારે તરફ કાંઠા પર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ; શિવ, સૂર્ય ગૌરી અને વિનાપાક ૫ દશઅવતાર સાથે દ્વારકાની રચના કૈલ્યાણપુર-લક્ષ્મી કૈલાસ સપ્તઋષિઓ આદિ દેવોના ધામો મંદિરો અંધવા તળાવમાં જળાદીત જળસ્થળ ?)...આવા પ્રકારના સરોવર પોતાનું હિત ઇચ્છનારાએ સરોવર ફરતા કાંઠે જીનાલય ન કરવા ગંગા અને જમના રૂપી જળાગમના બે પ્રવાહ માર્ગ બાણુએ યજ્ઞ યૂપ સાથે ઉન્નત કીર્તિસ્થ ઉભો કરવો વાવ કૂપો અને સરોવર એ અનેક વાસાણુસી રૂપ છે તે ખોદાવનારને મહાપુણ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે...સરોવર કરાવનાર યજ્ઞમાન સાઠ હજાર વર્ષ સુધી શિવલોકમાં જાય છે કુવો ખોદાવી અંધાવનાર કરોડ વર્ષ અને વાપી. વાવ ખોદાવી અંધાવનાર યજ્ઞમાન સો કરોડ સુધી શિવલોકમાં રહે છે વારણુસી સરોવરના યજ્ઞમાનના પુણ્યની સંખ્યામા સંશય ન કરવો. જળાશ્રય કરાવનાર સંસારના માનવોના (તૃષા) ભવ સંકટ દુર કરે છે તેવા યજ્ઞમાન દીવ્ય દેહ ધારણુ કરી સૂર્ય ચંદ્રને તારા તપે ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહે છે.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાન પ્રકાશ દીપાણુવિ. જળાશ્રયધિકારે પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડલાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો અઠારમો અધ્યાય (૧૮)

॥ અથ કપિલિ ॥ ૧૯

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ અથાત સંપ્રવક્ષ્યામી કપિલિમાનુસ્મૃતમ્
પ્રાસાદાર્થેન મવેદ્યેષ્ટા મધ્યમાકપદેનતુ ॥ ૧ ॥
જઘન્યા કોણમાનેન સાર્ધ વાથપ્રયોજયેત્ ।
જ્યેષ્ઠાચ કપિલિ યત્ર મંડપં નૈવ કારયેત્ ॥ ૨ ॥
સંસ્પૃષ્ટ ચિરોક્તા ચ ગ્રસ્તાસ્તે પ્રકાર્તિતા ।
કઠલી કોણ ફરકસ્ય મંડપાં શુભદાયકા ॥ ૩ ॥
કઠલી કુણર્સિહ કર્ણોષુ કતૈવ્યતુ સદાવુર્ધ ।
પ્રાસાદ કાપા માનેન કોણસાર્ધેન વાથવા ॥ ૪ ॥

योगेश्वर विष्णु

विष्णु लक्ष्मी

योगेश्वर शिव

द्विगम्भर शिव

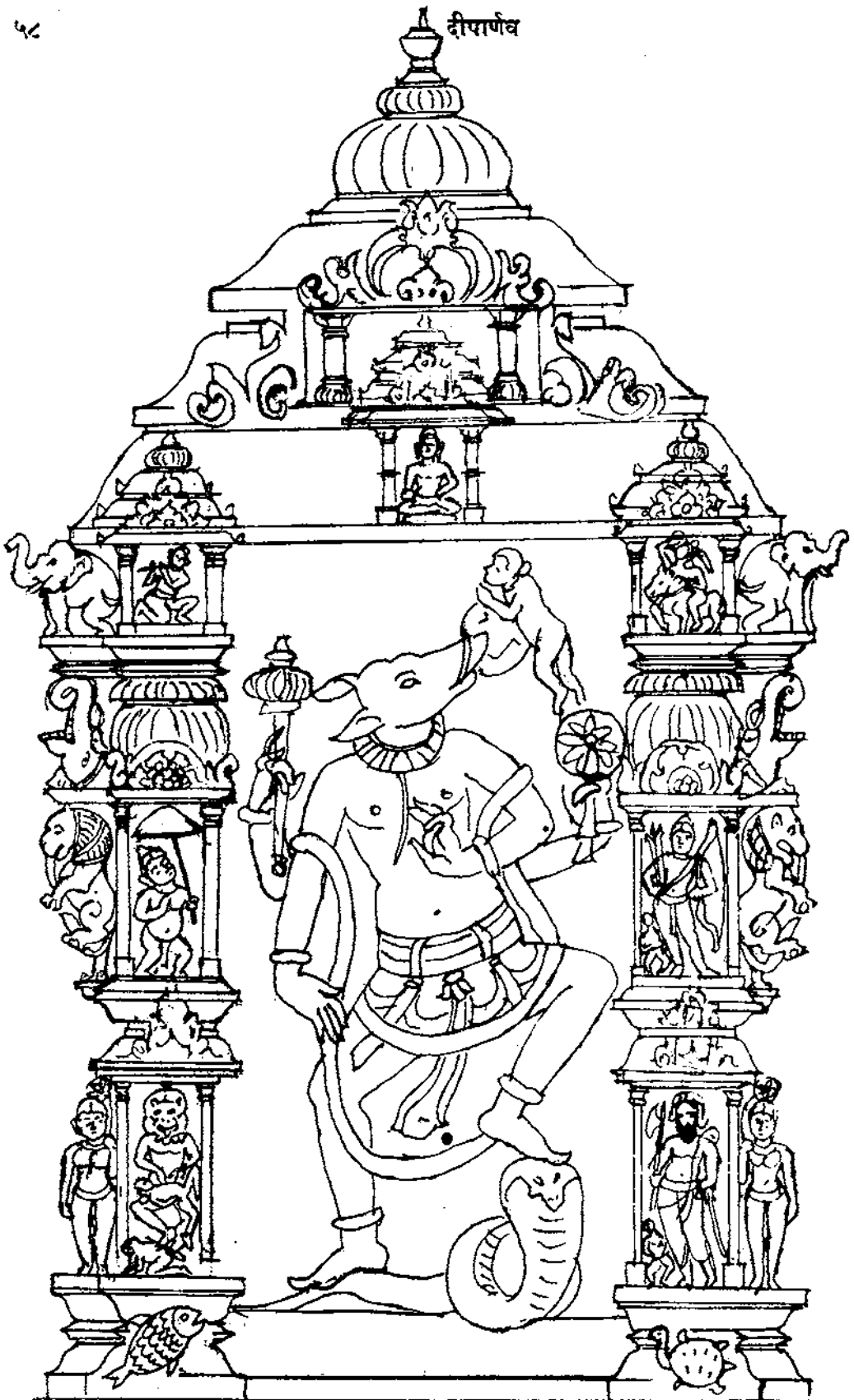
नृत्य शिव

शिव

अम्हा

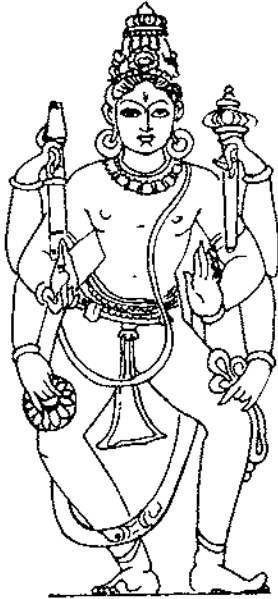

મહા વરાહ દશાવતાર સહ

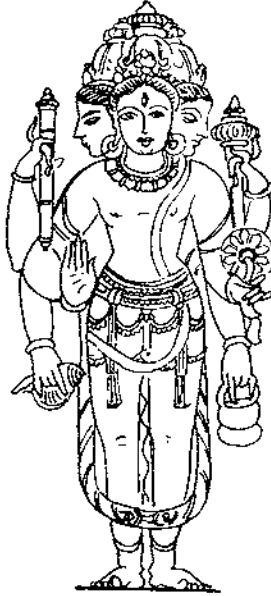
संयुक्त द्वय नवश्च

अनन्त भगवन्

त्रैलोक्य शिव

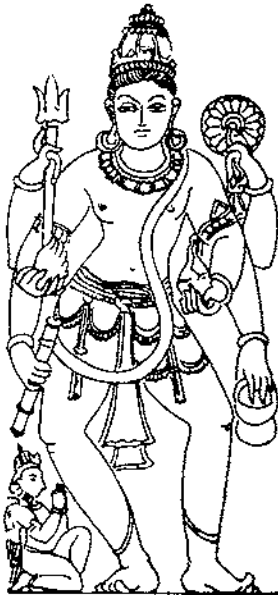
त्रिलोक्य भगवन्

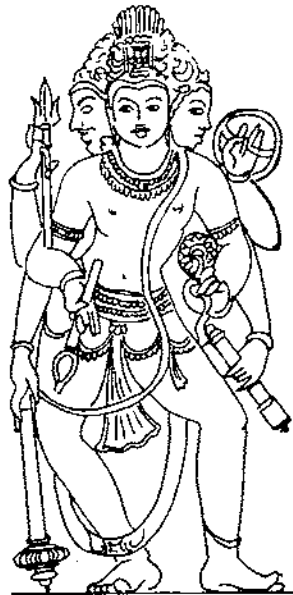
हरिहर

शिव नारायण

हरि हिरण्य

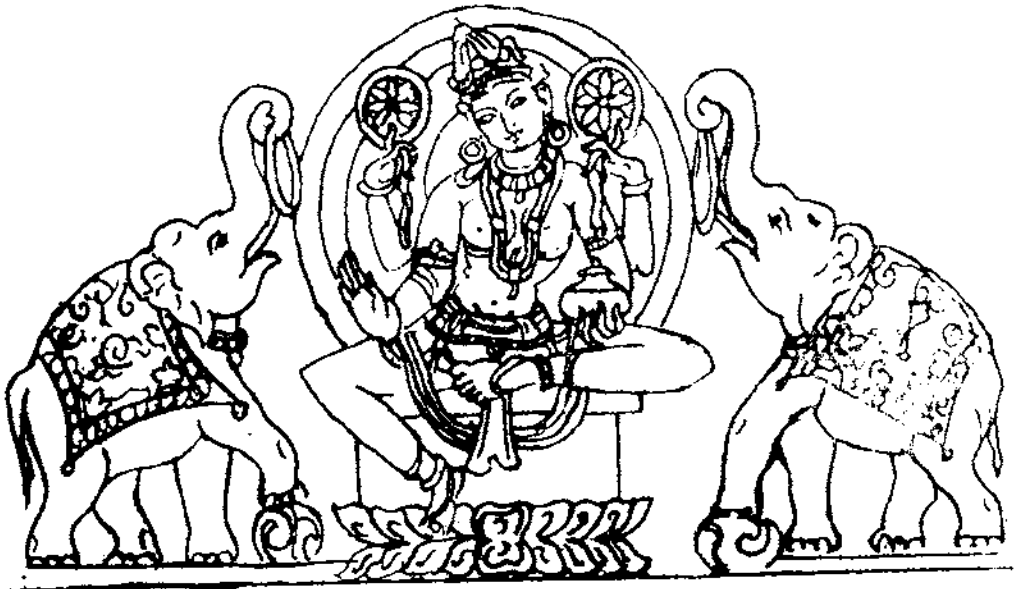
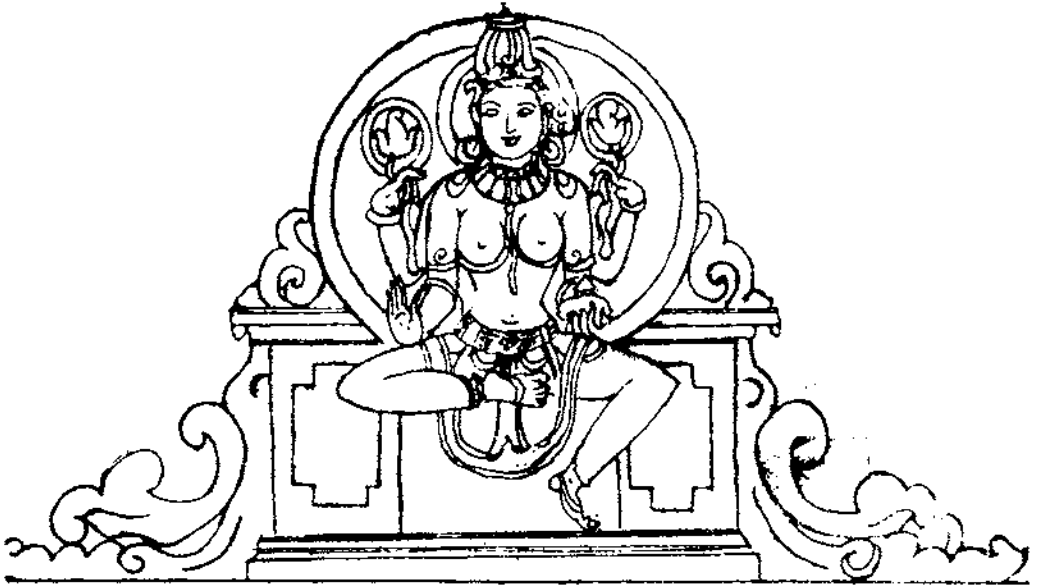

हरिहर हिरण्यगर्भ

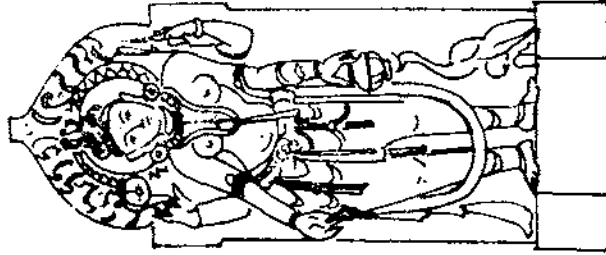

योगेश्वर विभव

लक्ष्मी

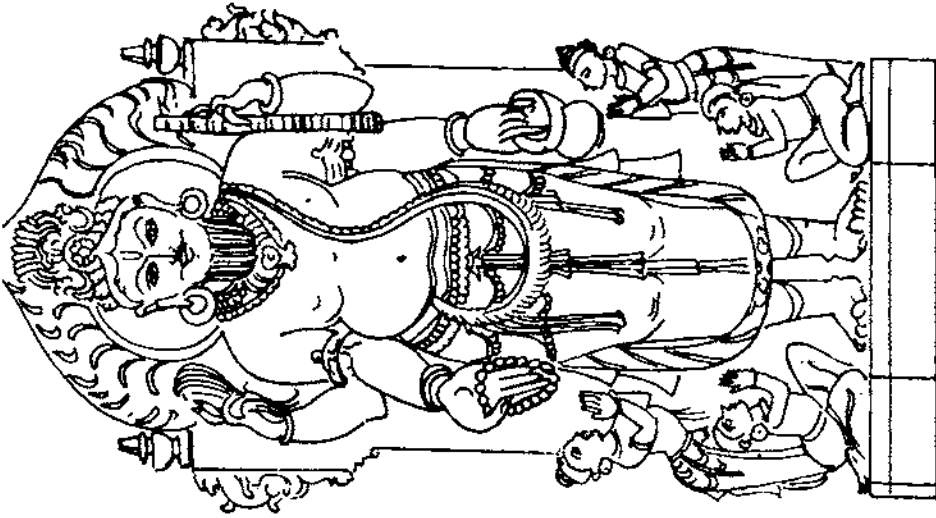

भडालक्ष्मी

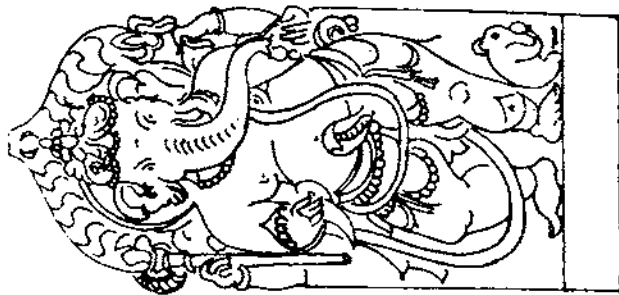

शंभुदेवता

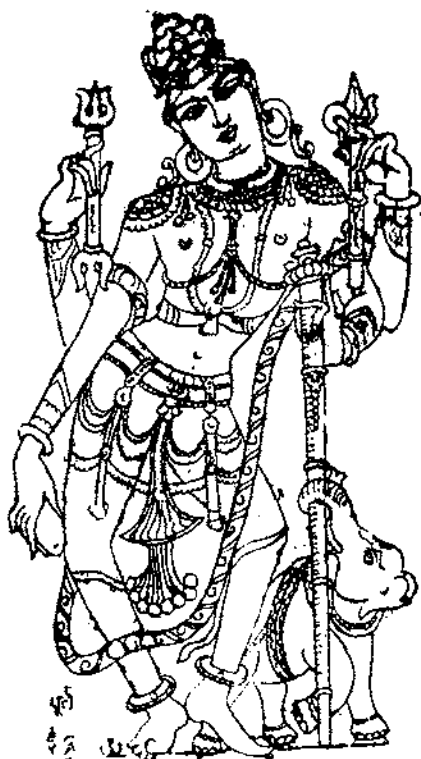
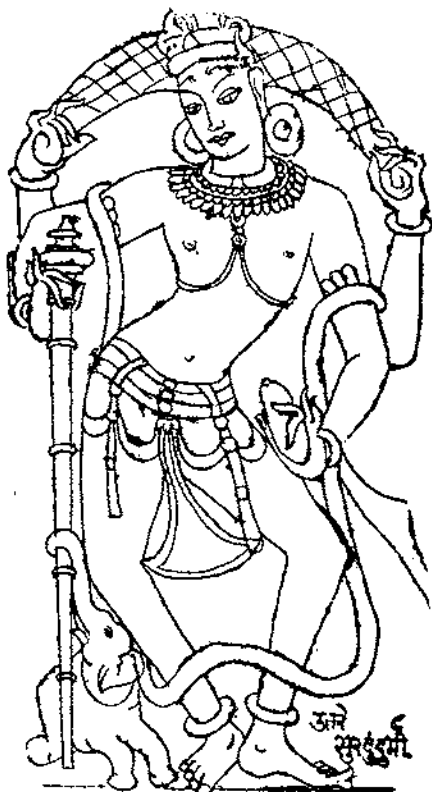
५

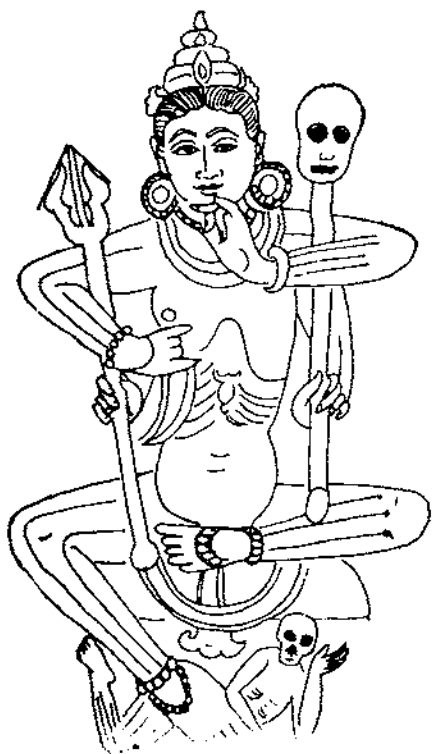
विश्वकर्मा साष्टि लयभय लयादा आभरुजित

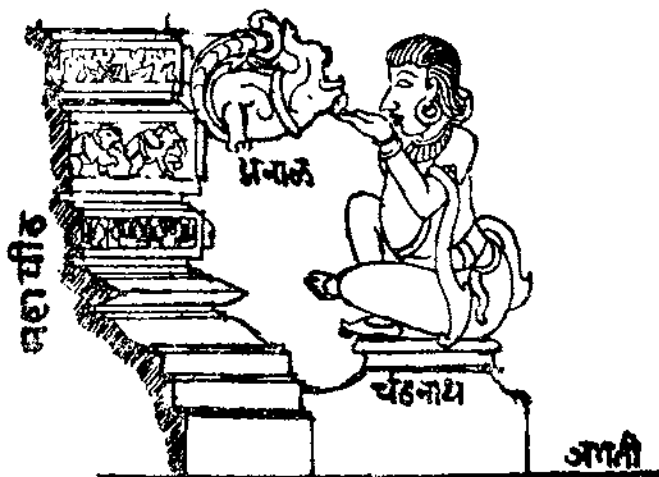
विनायक

द्वारपाण-अतिकार

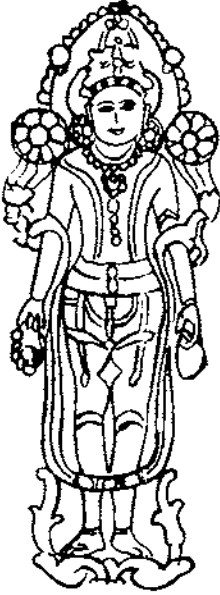

अति

धोतीकर.ओ.स्थ.प्रि.

शिव अनासने चंडनाथ

SUDHATA
सुधाता

MITRA
मित्रा

ARYAMAN
आर्यमणि

RUDRA
रुद्र

VARUN
वरुण

SURYA
सूर्य

१२ सूर्य आदित्य

BHAG
भग

VIVASWAN
विवस्वान

PUSPA
पुषा

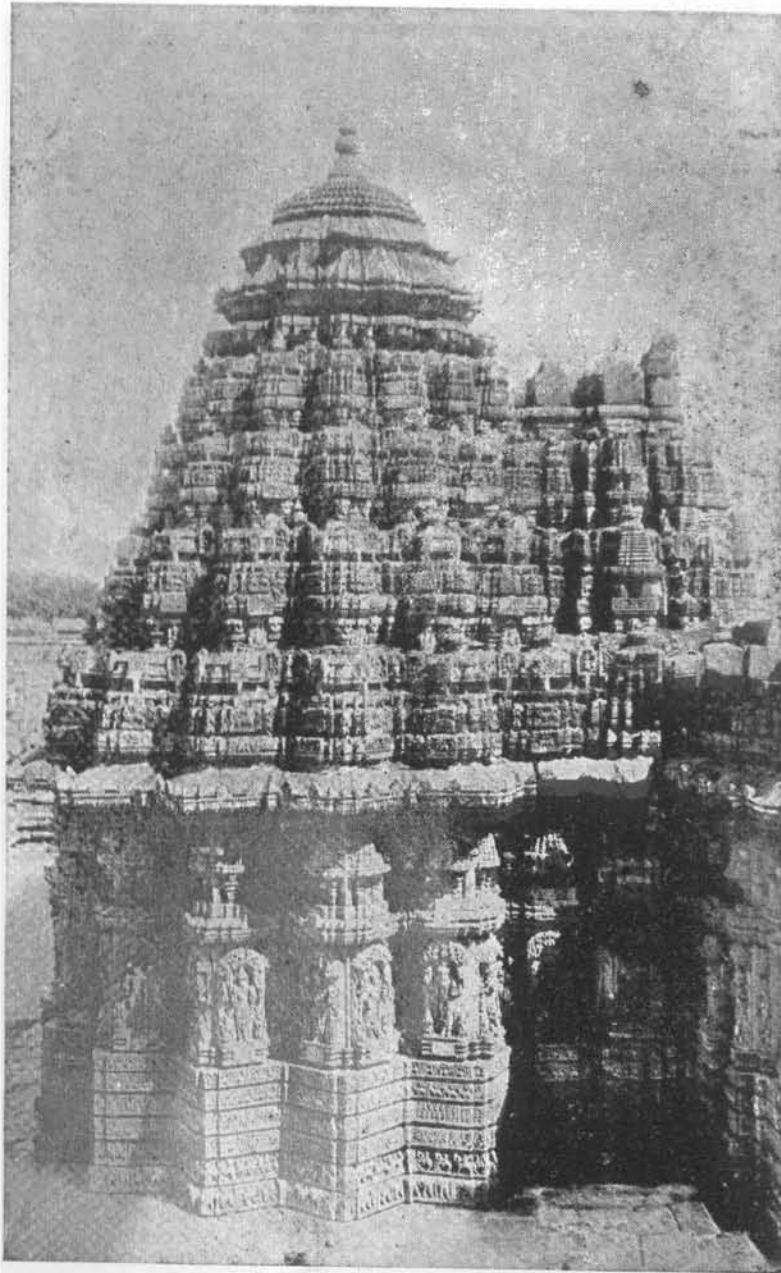
SAVITA
सविता

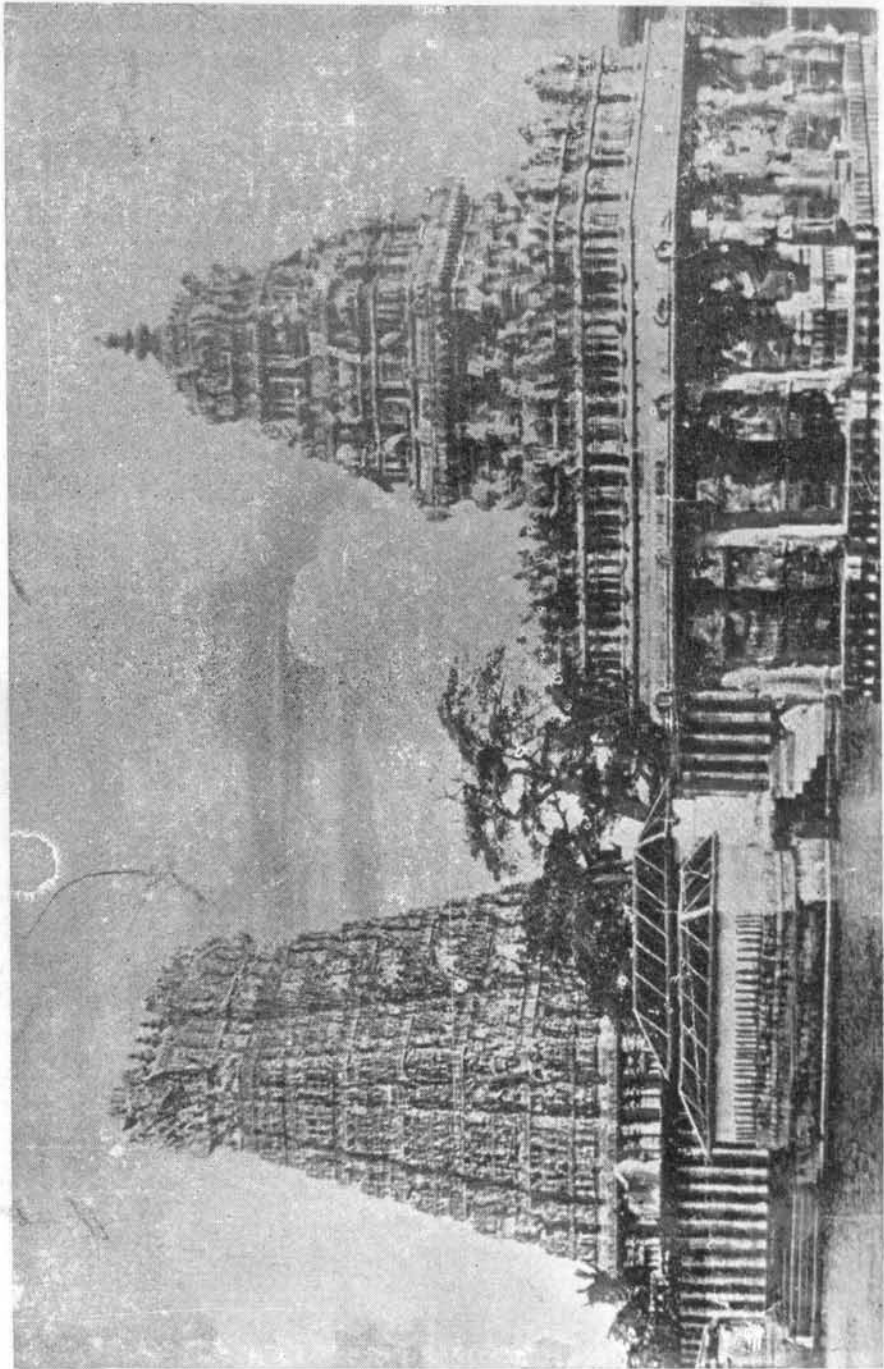
TWASHTA
त्वष्टा

VISHNU
विष्णु

ખેલુર મંદિર કલ્યાટક

श्री लाल बहादुर शास्त्री स्मृति पार्क

कपिलि स्थापयेत्प्राज्ञा मंडपं तत्रकारयेत् ।
 अर्धपादे त्रिभागे वा कोणार्धे नैव लंघयत् ॥ ५ ॥
 अवात लंघयेद्यस्तु कुलतस्थ न विद्यते ।
 प्रासादकोण मर्यादा जलान्तर स्थापयेत्बुधः ॥ ६ ॥
 विविधा फालना कार्य कपिलि शुभलक्षणं ।
 भद्रे संदेन नवर्तव्य मध्यमद्रे जलान्तरं ॥ ७ ॥
 अथात स्थापयेद्यस्तु शिखर दोषदायक ।
 मध्ये जलान्तरं प्राज्ञ कर्तव्यं मंदसंबुद्धे ॥ ८ ॥
 राजपीडा भवे तत्र निर्वाण नैव गच्छति ।
 कपिलि त्रिविधा ज्ञेया प्रासादे मंडपे स्थिता ॥ ९ ॥
 पूर्वोक्त प्रमाणेन कर्तव्यं तु सदाबुधै ।
 भूमिभागति शैपात षपालाभंतु गृह्यते ॥ १० ॥
 कपिलि कारयेत्प्राज्ञ जलान्तरं नैव कारयेत् ।
 प्रासाद कपिला मान वास्तुकर्म सुखावहा ॥ ११ ॥
 शत्रुमि प्रलय यांति स्तंभवेधे तथैव च ।
 कपिलि वेधये यत्र यमप्रष्टवा सजायते ॥ १२ ॥
 प्रजापीडा भवेद्यस्य क्रीडति रगराक्षसा ।
 भूतालर्यं भवेत्स्थानं देवता नैव तिष्ठति ॥ १३ ॥
 एवं संरक्षायते प्राज्ञ वेध विज्ञाय यत्नतः ।
 प्रासादभद्रहीने तु चानुगे च तथैव च ॥ १४ ॥
 अनावृष्टि र्भइवात्र प्रजाशैद्र तु जायते ।
 हीनाधिक हनेत्स्वामि स्कंधहीने तु बांधव ॥ १५ ॥
 नासिके च हनेद्रष्ट स्थापकं स्थयक तथा ।
 असति स्तंभते वेधन कोणवेधे नृपाभयं ॥ १६ ॥
 संविध नागदंतेस्तु कौशल्या च गवाक्ष कै ।
 प्रासादेगृहेवापि वेधनं वेधयेत् ॥ १७ ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपावलि कपिलि अधिकारे एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અથ કપિલિ અ. ૧૯

વિશ્વકર્મા કહે છે કે ઉત્તમ એવું કપિલનું માન કહ્યું છે—પ્રાસાદ રખાયે હોય તેનું અર્ધ કપિલી કરતી તે જેઠ માન ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે કરવી તે મધ્યમાન... ખુણાના માને કરવી તે કનિષ્ઠમાન—તેથી ઠોઢી પણ કપિલિ કરવી જેઠમાનની કપિલિ બે કરે તો તેને મંડપ ન કરે (તો ચાલે)... માનથી આઠમા ભાગહીન કરવી. પ્રાસાદના કૌણી કરકે કપિલી કરવી તે સુભદાયક મંડપ.... પ્રાસાદની રેખાના માને કે કૌણી ઠોઢી કપિલી કરવી તે મંડપ રૂપ બાણવી. તેમા અર્ધા—ભાગેત્રીજ ભાગે કે કૌણી રેખાથી અર્ધ ન કરવી. લંધન ન કરવી બે લંધન કરે તો યજ્ઞમાનના કુલનો નાશ થાય પ્રાસાદના કૌણી રેખા મર્યાદાએ પાણીતાર બુદ્ધિમાન શીલ્પીએ પાકવે બુદ્ધા બુદ્ધા કાલના કપિલીને કરવાને શુભ લક્ષણ બાણવું (૬) ભદ્રની દૂરકે કપિલી ન કરવી તેમ કૃષીલીના મધ્યમાં પાણીતાર ન પાડવો અથવા બે કરેતો શીખર ઢોષ કારક થાય. મંદ બુદ્ધિને શીલ્પી કપિલીના મધ્યે જળાંતર પાડે બે જલાંતર=પાણીતારપાડે તો રાજ્યનો ઉપદ્રવ થાય ને નિર્વાણગતી ન પામે કપિલિ ત્રણ થાય. 'પ્રાસાદ મંડપમા સ્થાત પૂર્વે કહેલ હંમેશાં બુદ્ધીમાન કરે કરવું ભૂમિ () ભાગ ના લાભ ગૃહણ કરાવે. ૧૦

બુદ્ધિમાન શીલ્પીએ કપિલિને વચ્ચે પાણીતાર. જલાંતર પાડવો નહિ. પ્રાસાદના માનથી કરેલ કપિલિ વાસ્તુકર્મોને સુખ આપનાર બાણવા. સ્તંભ વેધ અને કપિલિ વેધથી પ્રલયકારી એવા શત્રુ ઉભા થાય. યમ દૃષ્ટિ પડે પ્રભને પીડા થાય. દેવાલયના દેવ ભવનમાં સર્પ રાક્ષસ ક્રોડા કરે ભૂતોનું સ્થાન થાય—એથી વેધ બાણવો. ભદ્રહીન પ્રાસાદ કે ચાનુગ (પ્રતિરથ) વગરનો કરવાથી અનાવૃષ્ટિ ભયંકર રીતે પ્રભ પીડાય—પ્રમાણથી હીન અધિક કરવાથી સ્વામીનો નાશ થાય. શીખરના સ્કંધ હીનવી ભાઈએનો નાશ થાય. પ્રમાણથી હીન દૃષ્ટિવેધથી સ્થાયક સ્થપતિને આચાર્યનો નાશ થાય. સ્તંભ વેધ અને કૌણીવેધથી રાજ્ય ભય ઉભો થાય. નાગદંત ગવાક્ષ. પ્રાસાદ કે ગૃહોના વેધથી અનેક વેધ થાય

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દ્વીપાર્ણવે કપિલિ અધિકારે પદ્મ શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શીલ્પવિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાનો ઓગણીશનો અધ્યાય (૧૯)

અથ સુલ્યાયતન શ્ર ૨૦ ॥

અથાત સંપ્રવક્ષ્યામિ સુલ્યાયતનનુમુત્તમમ્ ।

કથયામિ ન સંદેહ ભૂમિગ્રથ્વર લક્ષ્મ્ય ॥ ૧ ॥

દ્વારમધ્યે સમાલ્યાતં ધ્રુવસો સ્થાન મુત્તમમ્ ।

મિતિ મધ્યેષુ કર્તવ્ય સોપાનાશ્ચત્ર શોભના ॥ ૨ ॥

યામ્યોત્તરા સ સોપાના કર્તવ્યા તત્ર પારગ ।

સન્મુલ્લ ચર્મે ન તેષાં યામ્યા વર્ત તયૈવ ચ ॥ ૩ ॥

याम्योत्तरश्रुज्ञेयं अशुभ चोत्तरा कृतं ।
 एवं तु कारथेत्प्राक्ष भिति मध्ये न संशय ॥ ४ ॥
 अर्धपादे त्रिभागेवा पादोनं मध्वोच्यते ।
 प्रासादस्यसमंज्ञेयं भूमिमाग्रे शिवालये ॥ ५ ॥
 खर शिलाय समं प्रोक्त आऽथरसमं ततः ।
 जाऽयकुंमस्य विज्ञेय कर्णामालि विशेषत् ॥ ६ ॥
 गजपीठं समंज्ञात्वा नरपीठेषु कारयेत् ।
 सुस्थानं च समाख्याता भूमिमार्ग शिवालये ॥ ७ ॥
 खुरार्थं विन्यसेत् प्राज्ञ जाडयमानेषु सर्वतः ।
 स्वयंभूवाण खलुना पाचताना भवेद्दुष ॥ ८ ॥
 द्वौ, द्वौ द्वारो प्रकर्तव्या उपर्यु परि संस्थित ।
 मंडपेषु च सोपान यावत् स्थंमस्य सीमया ॥ ९ ॥
 खरशिलायां मध्मश्चैव उर्मेकं प्रकल्पयेत् ।
 वास्तु वंशपरित्यन्थं स्थागये च उदंम्बरम् ॥ १० ॥
 पीठाद्य वास्तु जाऽयकुंभै कर्ण मालिपुनस्तथा ।
 गजाश्वनरपीठेषु सुरके च तथैव च ॥ ११ ॥
 पदारथेन घंटापादे तु भोगेवा अर्धपादे तु मेव च ।
 उदंम्बर कारयेत प्राज्ञा खुल्यायतने संशय ॥ १२ ॥
 घटार्थे मस्तके चैव उत्तमेश्च तथैव च ।
 भरण्यर्द्धं प्रकर्तव्यं उत्तरंङ्ग भवेत् स्फूट ॥ १३ ॥
 पीठ विस्तार मानेन दिक्षुद्वारं चतुष्टयं ।
 विस्तारा द्विगुणंच्छ्रया सार्द्धद्विगुणमेव च ॥ १४ ॥
 सिद्धायतन तिर्थेषु आदिलिद (स) सर्वतः ।
 स्वयंभूवाणा रत्नेषु ह्रस्ववृद्धि न दूषयेत् ॥ १५ ॥
 राजलिङ्गेषु सर्वेषु अर्चायघटितेषु च ।
 नन्ताचालनाशे न कर्तव्य अन्यथा दोषदं भवेत् ॥ १६ ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे खुल्यायनाधिकारे विंशतितमोऽध्याय ॥२०॥

અથ ખુલ્યાયતન અ. ૨૦

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉત્તમ એવું (ભૂમિગૃહ ?) ખુલ્યાયતને હવે હું કહું છું. ભૂમિમા તેના લક્ષણ કહું છું તેમાં સંદેહ ન કરવો. ધ્રુવમાં દ્વારનું ઉત્તમ સ્થાન બાણુવું ભિતોની અંદર શોભીતા એવા સોપાન પગથીયા કરવા. પારંગત એવા શિલ્પને ઉત્તર દક્ષીણ પગથીયા કરવા સન્મુખથી ડાબી તરફ વળતા સોપાન કરવા દક્ષિણથી ઉત્તર એવા સોપાન શ્રેષ્ઠ બાણુવા પરંતુ ઉત્તરથી સોપાન કરવા તે અદ્યુલ બાણુવું એવી રીતે ભીતોમાં સુસ શિલ્પીએ કરવું તેમાં સંશય ન રાખવો. (પાયાની ભીંતના) અર્ધા ભાગે કે ત્રિજાભાગે કે પોણે ભાગે (સોપાન વિસ્તાર) કરવા પ્રોસાદના જેટલું ભૂમી ભાગમાં (લોયરામાં) એવડું શીવાલય કરવું,

ખર શીલા ખરાખર, કે આડતર ખરાખર, કે ભડંબા કે કણી ખરાખર, ગજપીઠ ખરાખર કે નરપીઠ ખરાખર એવા સુસ્થાને શિવાલયને ભૂમિમાર્ગ લોયરૂ કરવું. ખરાના અર્ધ ભાગે ભડંબા ખરાખર સ્વયંભુ બાણુલીંગ.....

ખુદ્ધિમાન શીલ્પીએ કરવું. બખ્ખે દ્વાર ઉપરની ભૂમિના સ્થાને કરવા મંડપના સોપાન પગથીયા ચોક્કીયાળાના સ્તંભની સીમા સુધી કરેલા વાસ્તુવંશ તજીનેઉદગમર. મુકતો; પીઠ; દ્વાર; ભડંબો, કણી, ગજપીઠ, અશ્વપીઠ, નરપીઠ તથા ખરાના ઘરે કુભાના ચોથા ભાગે કે અર્ધ ભાગે ભૂમિગૃહનો ઉદ્ય માટે ઉંબરો સુસ શીલ્પીએ ખુલ્યાયતને મુકવામાં સંશય ન રાખવો. કુભાના અર્ધે કે મથાળે ભૂમિગૃહ તે ઉત્તમ બાણુવું. ભરણી ઉપર, ઉત્તરંગ, મેળવવો, ચારે દીશાના દ્વારો પીઠ વિસ્તારના માને મુકવા, પ્રોસાદના વિસ્તાર માનથી બમણી ઉચાઈ કરવી કે દેઠી કે બમણી ઉચાઈ કરવી સિદ્ધ પુરૂષોના આયતને તીર્થ આદિ લિંગ, સ્વયંભૂલિંગ કે બાણુલીંગમાં એછા વત્તાને દેષ ન માનવો રાજ લિંગ આદિ સર્વ મૂર્તિ કે ઘટિત લીંગે નિલય () એટલા સ્થાને ન કરવું બાકી અન્ય સ્થાને દોષને દેનાર બાણુવું (૧૬)

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણુવે ખુલ્યાયતનાધિકારે અધ્યાય વીશમે પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર એઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો વિશએ અધ્યાય (૨૦)

અથ વારુણાધિકાર ॥ અ૦ ૨૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્માઉવાચ

અર્થાતઃ સંગ્રવક્ષનામિ વારુણવિધિમુત્તમં ।

જહંતુ દ્વિવિધપ્રોક્તં ઘાતાલે મેઘજંતયા ॥ ૧ ॥

વાપિરૂપેષુ પાતાલે તડાજેષુ મેઘજંસ્મૃતં ।

માંઘફારુણુન યોર્મધ્યે ચૈત્રે વૈશાખ ઘેષ્ટયોરપિ ॥ ૨ ॥

वापिकुपेषु संस्कारं प्रकर्तव्या द्विजोत्तमे ।
 आषाढे श्रावणे चैव मासे भाद्रपदश्विने ॥ ३ ॥
 कार्तिक्या मार्गशिर्षे च तडागस्य प्रकोर्तित ।
 नदी ख्वात हृदये चैव समुद्रा सरितास्तथा ॥ ४ ॥
 तेषां च नैव संसार स्वदेवि पुराकृतं
 वृत्त चैव ततीयं स्नान तर्पण कर्मसु ॥ ५ ॥
 वापि क्व तडागेन त्वं ब्राह्मण सप्तमे ।
 स्नानं तर्पया पूजने पितरो नैवतृपति-ऋषिदेवास्तथैव च ॥ ६ ॥
 मोजिवंध विना विप्रो-ब्राह्मणो तन मिञ्चती ।
 ससंस्कृत जेचैव पूजता नैव जायते ॥ ७ ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेने संस्कारं धैव कारयेत् ।
 देवता ऋषि पितृश्च पितृगच्छति सर्वदा ॥ ८ ॥
 संस्कृते जलत्पाज्ञ सर्वतिर्थ फलं भवेत्
 लक्ष्मी संताना भोग्य मिश्रितं लंभ्यते पृमान ॥ ९ ॥

इतिश्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे वारुणाधिकारे एकविंशतितमोऽध्याय ॥२१॥

અથ વારુણધિકર અ. ૨૧

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે હવે હું જળના વરુણ દેવની ઉત્તમ વિધિ કહું છું જળ
 એ પ્રકારના એક પાતાળમાંથી નીકળતું અને ખીણ આકાશમાંથી વર્ષતો મેઘઃ વાવ કુવા
 પાતાળતું જળ અને સરોવર આકાશના મેઘતું જળ-મહા ક્ષાગણ વચ્ચે ચૈત્રને વૈશાખ
 જેઠ માસમાં વાવ કુવાના ક્ષીર્ણમાં ઉત્તમ એવા પાસે વિધિ કરાવવી-અષાઠ, શ્રાવણ
 ભાદ્રપદ અને અશ્વીન અને કાર્તિક માગશર માસમાં સરોવર વિધિ કરાવવી નદી, સમુ-
 દ્રને સરિતાના (નદીથી) સંસ્કાર કરી જળ દેવને તૃપ્તિ કરવી. સ્નાન તર્પણ પૂજનથી
 પીતૃને ઋષિઓને તૃપ્ત કરવા.

મોજી બંધ () સંસ્કાર પૂર્વ વિધિથી

પૂજન કરવાથી દેવો ઋષિ અને પીતૃ તૃપ્ત થાય છે અને પીતૃ હૃદયેશ માટે સ્વર્ગમાં જાય.
 જળમાં સંસ્કાર સુઠ પુરૂષો એ કરવાથી સર્વ તીર્થતું ક્ષણ મળે છે તેનાથી લક્ષ્મી
 સંતાન આરોગ્ય અને ઇચ્છીત મન કામના પૂર્ણ થાય છે. ૯

ઇતિ વિશ્વકર્માવતાર જ્ઞાનપ્રકાશ (દીપાર્ણવ વારુણાધિકારનો) પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર
 એઘડભાઈ સોમપુરા શિષ્યવિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાનો એકવિંશતો અધ્યાય (૨૧)

॥ अथ जिर्णोद्धार अ २२ ॥

विश्वकर्मा उवाच

जीर्णोद्धार प्रवक्ष्यामि लिङ्गदिना यथा क्रम ।
 वापि कूप तडाग्रानि प्रासाद मठ वेश्मनः ॥ १ ॥
 द्वे केचि तु देवता सर्वे मात्रु पक्षश्चो भोगिन ।
 पततिः ततः सभं कार्यं प्रासाद मठ वेश्मन ॥ २ ॥
 जिर्णं कार्यगणाधिकं अव्यक्तादक्तदं स्थाप्यं ।
 पार्थिव दारुज मत दारुजं शैल शस्ते ॥ ३ ॥
 शैलजा लोहित मंतं
 लोहनं तामृततोरुषं रूप्रागहेमजं स्पृता ।
 हेमजा रजनं कार्यं रत्ननामपिजं हितं ॥ ४ ॥
 एता ज्ञात्वा प्रयत्नेन जिर्णं कार्यं गुणोत्तरं ।
 प्रभोदं वृद्धि वृद्धिदं पुंसा जीर्णं महत्ययोधेम् ॥ ५ ॥
 कौत्तिहि तथा भग्ना अग्नि स्पर्शं समुद्धयेते ।
 दिग्मुदं नष्टं छदं सृ मर्मस्थानेषु संस्थित ॥ ६ ॥
 खंडितं स्फूटित भग्नं च चलितं च चालितं तथा ।
 पतितं पातये मग्निदग्धा समुद्धरेत ॥ ७ ॥
 बाते समाहितं यं च वारिविद्युत न पाततं ।
 क्षुमितं स्फूटित चैव दोषदुष्ट समुद्धयेत् ॥ ८ ॥
 ये यस्य स्थापये तस्य तत् कर्ता नरकंवृजेत् ।
 वृद्धि सपाद् मध्ये तु तत्हीना करोतिच ॥ ९ ॥
 प्रवर्तनं हि द्वाराणा मृत्यका एवंकादर्थं ।
 लिङ्गज्ञे च न दातन्या अर्चारूपेण देवता ।
 प्रभा नष्टा न भोगाय यथा तारा दिवा करौ ॥ १० ॥
 शिवाग्रे शिवंकार्यं ब्रह्माणं ब्रह्मण स्तथा ।
 विष्णोग्रे भवेत् विष्णु जीनेजीन रवे रवि ॥ ११ ॥
 चंडिकाये न मात्री यक्षै क्षेत्र तथा भैरव ।
 स्वनाभिश्चैव विद्या योजस्या हतेक्षणा ॥ १२ ॥

ब्रह्मा विष्णु रेक नामि द्वाभ्यां दोषन विद्यते ।
 शिवाग्रे न चान्यदेवाश्चा द्रष्टि वेधमहाद्भयं ॥ १३ ॥
 वर्जयेत् अहत पृष्टी मर्गत शिव सूर्यतो ।
 पार्श्वये ब्रह्मा विष्णुश्च चंडी सर्वत्रवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 प्रसिद्ध राजमार्गे च प्राकारान्तर भिवच ।
 स्थापये दन्य देवाना (तत्र दोषो न आयते) ॥ १५ ॥
 दिग् दौषोस्तु विवक्त्रव्यो शिव सूर्यो जिनादयं ।
 उभयान्तरे सत्रीनी अश्विता नैव नंदीता ॥ १६ ॥
 घेष्टेवे सहस्रहस्तेषु बाणपंच शतानि चं ।
 स्वयंभु सहस्र हस्तेषु शिवथिर्थोदकं स्पृता ॥ १७ ॥
 प्रदक्षणा-एकचंडी रवि सप्त त्रिभिविद्या विनायकं ।
 चत्वारो विष्णु देवस्थ शिवस्याध प्रदक्षणे ॥ १८ ॥
 जिने वे अग्रे संस्थाने स्तोत्र मंत्रौदिवने ।
 बृत्वे पृष्टि न दातव्यं सन्मुखो द्वारलंघनं ॥ १९ ॥
 स्नानोदकं गुह मार्गत नकुर्या प्रदक्षणे ।
 द्रव्यं न लंघये स्नान इन्तिपुण्य पुराक्रम ॥ २० ॥
 मरकत वापालिंगेसु मुक्तज रत्नजयथा ।
 अव्यक्त व्यक्त प्रोक्तं प्रासाद कारयेन्बुध ॥ २१ ॥
 शतार्धषुदो देवा स्थापितश्च महोतरे ।
 सानिध्य सर्वकालेषु नभवे व्यंग स्फूट तु कथितं तवा ॥ २२ ॥
 आसनैर्मक्षा द्विवापि वाहने पीठ माधिक ।
 कंकेणे नुपुरं वापि तांगताधिन त्यजेत् ॥ २३ ॥
 विगते शूलं देवेषु सर्वपिगदि त्यजेत् ।
 अन्यैवक्रा दहतं प्राज्ञं विद्यवंत तत्समाक्षता ॥ २४ ॥
 समतादन्न द्रव्येषु रजादशगुणाधिषु ।
 ताम्रसे शतगुणे प्रोक्त अर्नतेशशिकि क्रिया ॥ २५ ॥
 इष्ट दशगुणं प्रोक्त दारुजे शतगुणं तथा ।
 शैलजे सहस्रगुण तु वास्तु द्रव्य पुण्यं मत ॥ २६ ॥
 नवजीर्णं कोटिगुणं जिर्णोद्दारे अनंतकं ।
 तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन जिर्णोद्दारे तु कायेत् ॥ २७ ॥

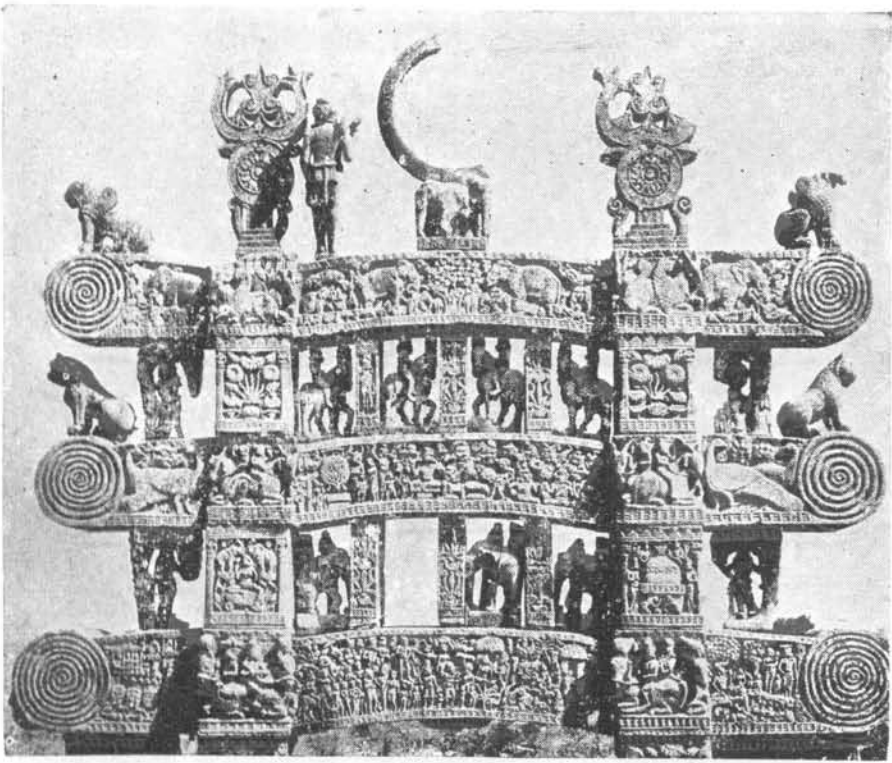
માન પ્રમાણ સંયુક્ત પૂર્વ સૂત્રં ન ચાલયેત્ ।
 ન દોષો આચ નક્ષત્રાદિ જિર્ણો દિગ્મુદકમ્ ॥ ૨૮ ॥
 ર્દ્રશં કારયે ઘસ્તુ સલમે અક્ષર્યં પદં ।
 વાપિક્ષ્પ તઢાગ્નિ પ્રાસાદ ભવનેનિ ચ ॥ ૨૯ ॥
 મગ્નં સમુદ્ધરે દ્વાસ્તુ પુણ્ય ચાષ્ટ ગુણં ભવેત્ ।
 પ્રતિમાલિઙ્ગ વેદિના થાવદ્રેણાક્ષકં ભવેત્ ।
 યાવત્ કોટિ સહસ્ત્રાણી રુદ્રલોકે સતિષ્ટિતિ ॥ ૩૦ ॥

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવે જીર્ણોદ્ધારાધિકારે દ્વાવિંશતત્ત્વીયઽધ્યાય ॥૨૨॥

અથ જીર્ણોદ્ધારાધિકાર અ. ૨૨

શ્રીવિશ્વકર્મા કહે છે. લિંગ. પ્રાસાદ મઠ ઘરો અને જળાશ્રયો વાવ કુવા તળાવના જીર્ણોદ્ધાર યથા વિધિ કમથી કહું છું એક કે ત્રણ કે સર્વ દેવો અને દેવીઓના મંદિરો પડી ગયેલા હોય તેને પ્રાસાદ મઠ ને ઘરો ગણેશ. વ્યક્ત લીંગ કે (મુખલીંગ) અવ્યક્ત કે બાણલીંગના મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરવો. પાષણ કાષ્ટ મીશ્ર કે કાષ્ટ પાષણના અષ્ટ ધાતુના પ્રાસાદોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો. અષ્ટ ધાતુ (લોહજ) તાંબા ચાલીના કે સુવર્ણના રત્ન કે મણીના પ્રાસાદો કે લીંગ એ સર્વનો જીર્ણોદ્ધાર અધિક વાસ્તુ દ્રવ્યથી કરવાથી ઘણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ગુણોત્તર. ઇંદનું હોય તો પાષણનું; પાષણ હોય તો ધાતુનું એમ ગુણોત્તર કરવું. મહત્તર જીર્ણ કરવું. અવાઈ ગયેલું, ભાંગેલું, અગ્નીનો સ્પર્શ થયેલ હોય તો તેમજ તેનો સમુદ્ધાર કરવો. જીર્ણ વાસ્તુ દીગ્મુખ નષ્ટ ઇંદનું કે મર્મ સ્થાને હોય તો તેમજ તેનો સમુદ્ધાર કરવો. ખંડિત, ફાટેલું, ભાંગેલું, ચલીન થયેલું કે કોઈએ ઉથાપન કરેલ. પાડેલ હોય. અપવિત્ર કરેલું પાડેલું, જીર્ણ, અગ્નીથી દગ્ધ થયેલું હોય, તો પણ તેવા લીંગનો લેપ કરીને તેમજ સ્થીર સ્થાપવું લીંગ કઠી ઉથાપન ન કરવું વાયુથી કે િષ્ણુ તથી. પાણીના ન્દેશદાર પ્રવાહથી ક્ષુપિત. કે ફાટેલું એવા હુષ્ટ દોષ લીંગને હોય તો પણ તેમાં ફરી સંસ્કાર કરી સ્થાપન કરવું જીર્ણોદ્ધાર કરવો. એ તેવા લીંગનો ત્યાગ કરવાથી અર્થ સ્થાપન કરનાર નર્કનો અધિકારી થાય.

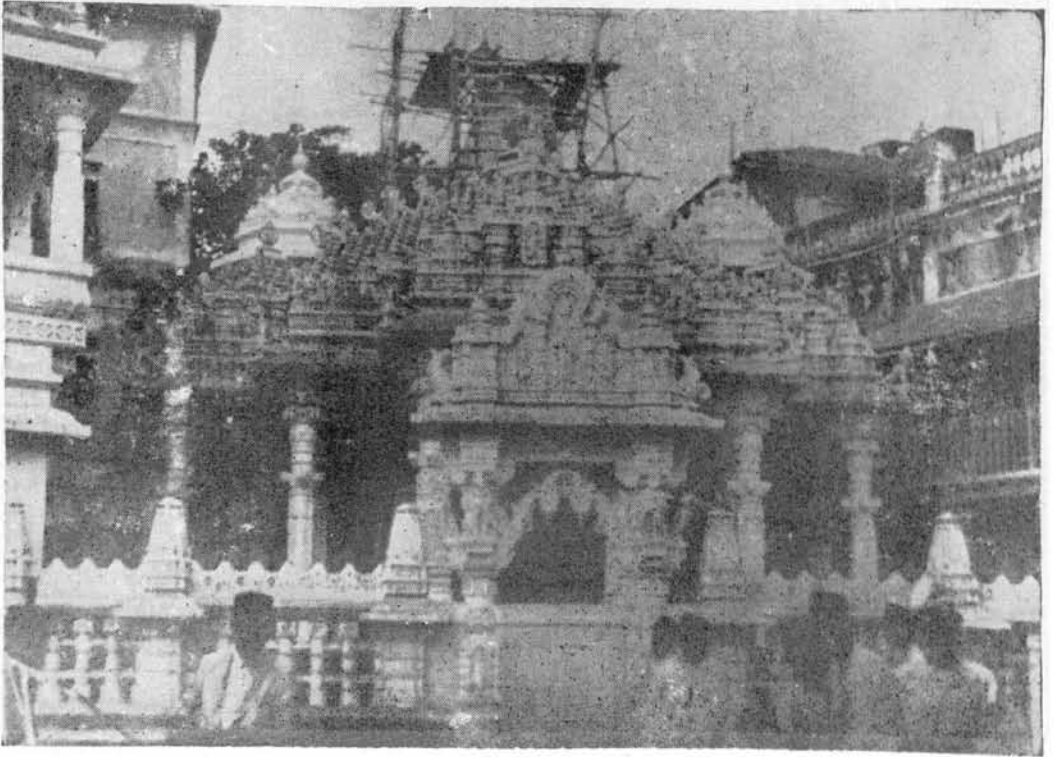
પ્રાસાદ જીર્ણ હોય તે મોટું કરે કે દ્વાર નાનું મોટું જીર્ણોદ્ધારમાં કરે તો યજમાન મૃત્યુ પામે. જીર્ણ જે માન માપનું હોય તેવડું કરવું, દ્રવ્યાધિક કરવું પ્રમાણાધિક ન કરવું લીંગના આગળ કોઈ પુજાતા દેવ ન સ્થાપવા. જેમ સવારના સૂર્ય ઉગતા તારાનું તેજ નષ્ટ થાય છે. શિવ લીંગની સામે સિવાલય કરવું બ્રહ્માના સામે બ્રહ્માનું વિષ્ણુની સામે વિષ્ણુનું અને જીનની સામે જીન દેવ પરંતુ ચંડીકાના સામે માતુકાઓ. યજ્ઞ ક્ષેત્રપાત્ર ભિરવના આગળ સ્વનાભિ પોતાપોતાની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવી. તેનું જ મંદિર બાંધવું. દૃષ્ટિ વેધ થવા ન દેવો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સામસામા એક નાભીથી બેસારી શકાય તેમાં દોષ ન

સાંચી બૌદ્ધ સ્તૂપનું તોરણ

પ્રભાસપાટણ જૈન મંદિરનો મંડપ

સુખઠ લાલબાગ જૈન મંદિર સ્થપતિ ભાઈશંકર મો. સોમપુરા

બાણુવો પરંતુ શિવના મંદિર આગળ અન્ય દેવનું મંદિર સ્થાપવું નહિ, તેથી મહાભય ઉપબવનારો દોષ ઉત્પન્ન થાય.

જન તીર્થ કરના મંદિર પાછળ, શીવ અને સૂર્યના મંદિર સામે, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના મંદિરની બાજુ પડખે ઘર ન કરવું, પરંતુ ચંડી દેવીની તો ચારે તરફ નજીકમાં ઘર ન કરવું. ફરતુ તજી દેવું, પરંતુ પ્રસીદ્ધ રાજમાર્ગ હોય પ્રાકાર ગઢ-કિલ્લોનું અંતર હોય તો અન્ય દેવો સ્થાપના કરવામાં કે ઘર કરવામાં દોષ ન બાણુવો ૧૫ દીગમૂઠનો દોષ શિવ સૂર્ય અને જનાલયને જીર્ણોદ્ધારમાં લાગતો નથી. તેમજ જીર્ણોદ્ધાર કરતા આય નક્ષત્રાદિ ગણીતનો દોષ લાગતો નથી.

જેઠ લીંગથી હજાર હાથ સુધી, બાણુ લીંગથી પાંચસો હાથ સુધી સ્વયંભુથી હજાર હાથ સુધી, શિવ તીર્થોદક પવિત્ર બાણુવું.

દેવ પ્રદક્ષણા કહે છે દેવીને એક પ્રદક્ષણા, સસ્વતી લક્ષ્મીને ત્રણ, ગણેશને પાણુ ત્રણ, સૂર્યને સાત, વિષ્ણુને ચાર; શિવને અર્ધી પ્રદક્ષણા. ફરવી, (પ્રનાલ જોળંગવી નહિ તેથી અર્ધ પ્રદક્ષણા કરવી) જનને સન્મુખ સ્તોત્ર મંત્રને પૂજા કરીને પાછા ફરતાં ભગવાનને પુઠ ન બતાવતાં સન્મુખ (પાછા પગે ફરી) દ્વાર જોળંગી બહાર નીકળવું. દેવના સ્નાનનું મુઠ માર્ગથી (ઢાંકેલથી) કાઢવું તેના પર થઈને શીવની પ્રદક્ષણા ન ફરવી. પ્રનાલ જોળંગવાથી પરભવના પુણ્ય હણાય છે. મરકત રત્ન, મુક્રતાના, રત્નના, બાણુલીંગ. વ્યક્રત (મુખવાળા) કે અવ્યક્રત લીંગનો પ્રાસાદો કરવા તેના પ્રમાણનો દોષ લાગતો નથી.

સો વર્ષ ઉપરના સ્થાપીત દેવો હોય કે મહા પુરુષોના હાથથી સ્થાપીત થયા હોય તે દોષ લાગતો નથી. લીંગ સ્ફુટિત હોય તો પણુ તે દેવની સાનિધ્યમાં સર્વ કાળમાં તેથી વેધ દોષ ન બાણુવો ખંડીત મૂર્તિ કેને કહેવી? આસન.....વાહન. કે પીઠ કંકણાદિ આભુષણ.....ખંડીત હોય તો દોષ ન બાણુવો.....

મૂર્તિના અંગ ખંડીત થયા હોય તોજ તેનો ત્યાગ કરવો ધાતુના પ્રતિમાના અંગ ખંડીત થયા હોય તો તે અગ્નિપાદિથી તપાવી જીર્ણોદ્ધાર કરવો અને તેના ફરી સંસ્કાર કરી તે મૂર્તિની પુનઃ સ્થાપના કરવામાં દોષ નથી.

મૂર્તિ કે પ્રાસાદ કરાવવામાં વાસ્તુ દ્રવ્યથી અધિક વાસ્તુ દ્રવ્યનું કરવાથી પુણ્યો પાજર્ન થાય છે. ચાંદીથી દશગણુ પુણ્યપ્રાપ્ત થાય છે. ત્રાંબાના સોગણુ, અન્ય ધાતુથી અનંતગણુ; ઠંટથી દશગણુ કાષ્ટથી સોગણુ, પાષણુથી હજારગણુ; એ પ્રમાણે વાસ્તુ દ્રવ્યથી પુણ્યો-પાજર્ન જીર્ણોદ્ધારમાં થાય છે.

નવ પ્રાસાદ કરાવનારને કરોડ ગણુ અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાથી અનંતગણુ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પ્રયત્ને કરીને જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો.

જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા તેમા માન પ્રમાણુ સાથે જાળવીને અને જીવું જેવું જ હોય તેવડું જ ને તેટલું જ કરવું. પૂર્વ સૂત્ર ન ચળવવું; જીનામાં આય નક્ષત્રાદિ દીગ્મુદનો દોષ ન જાણવો એવો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાથી અક્ષય પદની પ્રાપ્તી થાય છે વાવો કુવા તળાવ પ્રાસાદો ભવનો ભગ્ન તુટેલા હોય તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાથી નવા કરતાં આઠ ગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિમા, લિંગ, વેદી.....ના જીર્ણોદ્ધાર કરાવનાર યજ્ઞમાનો કોટી સહસ્ર વર્ષો સુધી ૩૨ લોકમાં વાસ થાય છે ૩૦૧૧.

ઈતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાન પ્રકાશ દીપાણુને જીર્ણોદ્ધારાધિકારે પદ્મ શ્રી પ્રભાશંકર ઓપદલાઈ સોમપુરા શિક્ષણ વિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાનો બ.વી.શ.મે. અધ્યાય.

દીપાણવ

અથ કીર્તિ સ્તંભ અ૦ ૨૩

વિશ્વકર્મા ઉવાચ

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ કીર્તિસ્તંભસ્થ લક્ષણ ।
 પુરાણ ભૂષણાર્થાય રાજાદિ વિજયા યત્ર ॥ ૧ ॥
 વાપિ કૂપતટાગાનાં કુંડાનાં પુષ્કરાદિનાં ।
 ધ્વજા સ્તરૈવ કર્તવ્યા સર્વ માનેન લક્ષયેત્ ॥ ૨ ॥
 પુરે ચ નગરે ચૈવકોટ (કૂટ) કુર્યાત્ ધ્વજરુદ્ધા ।
 ગજગૃહે રથો વાપિ ધ્વજા સ્તરૈવ કારયેત્ ॥ ૩ ॥
 કંટકા સંફલ) તવ્યજ્ઞે મહારાજ ધ્વજતેજ્ઞવા ।
 યત્ર ગજા ધ્વજાસ્તત્ર અનેકાકાર રુપિણિ ॥ ૪ ॥
 વિઘાતવ્યા પતાકૈશ્ચ રાજા ચ માનયા ।
 સંગ્રામ રોહણે પતાકા ગજરોહે મનોરમા ॥ ૫ ॥
 વસંતાદિકોત્સર્વેષુ ધ્વજ સર્વેષુ શોભના ।
 નગરે પુરે ગ્રામાદૌ હોલિકાયાં મહોત્સવે ॥ ૬ ॥
 રાજ પ્રવેશે નગરેષુ નૃત્યમાંડો મહોત્સવે ।
 દિવ્ય વસ્ત્ર પતાકા ચ તોરણેયુસ્વસંમવે ॥ ૭ ॥
 તતસ્તા વાદ્યમવને કોટે નિત્યં તથૈવ ચ ।
 કપિશિર્ષાન્તરે કુર્યાત ત્રિપચૈકમથોચ્યતે ॥ ૮ ॥
 પ્રતોલ્યાદ્યાલયાલાદિ પ્રાકારે સર્વસ્તથા ।
 ધ્વજામાલા કુલસિદ્ધિ કુર્યાત્કૈલાશોભવા ॥ ૯ ॥
 અર્ક યુદ્ધોદ્ભવ સ્થાને પુણ્યપ્રાકાર સંકુલ ।
 અષ્ટ દ્વિરષ્ટ દ્વાંત્રિશ દિવ્યવસ્ત્રોદ્ભવા ધ્વજા ॥ ૧૦ ॥

ध्वजा स्मंभोद्भवा कार्या कीर्तिपताकाश्चैव हस्तिषु
 जयंतश्च प्रतापख्य कीर्तिनंदो महोत्सव ॥ ११ ॥
 एकैच्छत्र स्तथा कार्या कीर्तिस्तंभाश्च पंचहि ।
 एक विंशति यदा हस्तौ जयंतो नाम नामत ॥ १२ ॥
 प्रतापख्य स्तत्रं कुर्यात् त्रयचत्वारि हस्तकं ।
 पंचषष्टि यदा हस्त सएव कीर्तिनंदन ॥ १३ ॥
 सप्ता शिति हस्तान्तं तु महोत्सवै कीर्तित ।
 नवोत्तरशतं हस्तै एकच्छत्रोद्भवा स्तथा ॥ १४ ॥
 एवं पंच महास्तंभा महा राज्ञीद्वा पुरे ।
 पृथुत्वे चतुर्थांशेन तत्पडांशे न चीर्ध्वत् ॥ १५ ॥
 पंचभांशे नाऽधः कुर्यात् षडांशोऽस्य मानत ।
 उर्ध्वेषु माऽमर्ध्वत् त्रिचतुष्टय भूमिकं ॥ १६ ॥
 (तत् षडांशेन उर्ध्वेषु उद्दमानं त्रिभूमिकम्) ।
 वृत्तकारं प्रकर्तव्य घंटा कलश संयुतम् ।
 दक्षिणे कीर्ति पताका वामे कीर्ति स्तदध्वत् ॥ १७ ॥
 एवं त्रिभूमोद्भवमांड धर्म कीर्ति यशोद्भ ।
 पीठबंधः स्तत कुर्यात्तर्ध्वतस्वैव मैखला ॥ १८ ॥
 दीगपाल लोकपालाश्च वसंतानां च महोत्सव ।
 चतुःषष्टिश्चदेवाना स्वर्गिणात्वेकविंशति ॥ १९ ॥
 मादपरि ध्वजा कार्या दंड पताक मर्कटि ।
 एवं त्रिषेय कर्तव्य इति कीर्तिस्तंभलक्षणम् ॥ २० ॥
 तंडाजं च महायज्ञे ध्वजास्तंभ समोद्भवा ।
 आनंदो दुन्दुभि कान्त श्रीमुख सुभनोहरं ॥ २१ ॥
 नव हस्तो भवेदाद्य सप्तदशकरोन्नत ।
 तदग्रे कलश कुर्याद् ध्वजावंश समन्वित ॥ २२ ॥
 वापिषु दक्षिणे द्वारे ध्वजस्तंभ प्ररोपयेत् ।
 पीठबंध सुकर्तव्या एक द्वित्रि करोन्नत ॥ २३ ॥
 त्रि हस्त पंच सप्त समुन्नत तर्ध्वे कलशं दिव्य ।
 कुंडेषु पुण्यरे कूपे ध्वजा स्तंभसमुद्भवेत् ॥ २४ ॥

ત્રિં પંચ સપ્ત હસ્તાંન્તે ઉદકાન્નર હૃતશ્રુમં ।
તથા પ્રાચિ મિશાન મધ્યે વિમજે નવ ભાગત્ ।
વામે ત્રયં પરિત્યજે દક્ષિણે ચ ત્રયત્યનેત્ ॥ ૨૫ ॥

इति श्रीविश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपावलीवे कीर्तिस्तंभाधिकारे त्रयोविंशति
तमोऽध्याय ॥ २३ ॥

अथ कीर्तिस्तंभ अध्याय २३

વિશ્વકર્મા કહે છે. હવે હું કીર્તિ સ્તંભના લક્ષણ કહું છું રાજધાનીનું શહેર તેના બુધભુવે. રાજના વિગ્ર્ય સ્થળે વાવ, કુવા, સરોવર, કુંડ આદિ જળાશ્રયોના સ્થાને. સર્વ માનના લક્ષણ યુક્ત ધ્વજ રોપવી. ત્યાં કીર્તિ સ્તંભ ઉભો કરવો. શહેર, નગર, દુર્ગ ધ્વજ રોપવી-હાથીશાળાએ, સ્થ શાળાએ, ધ્વજ રોપવી. કંટક રૂપ શત્રુ પરના વિગ્ર્ય સ્થાને, મહારાજ્યની ધ્વજ રોપવી. જ્યાં જેવા સ્થાને અનેક આકાર રૂપની ધ્વજ રોપવી, રાજના માન વલ્લભ પતાકા રોપવી. સંગ્રામ સ્થાને ગજના સાથે વસંતાદિ મહોત્સવાદિ સર્વ સ્થાને, નગર પુર ગ્રામ હોલિકામહોત્સવે. રાજના નગર પ્રવેશ સ્થાને, નૃત્ય આઠ મહોત્સવ સ્થાને દીવ્ય વસ્ત્રની પતાકા અને તોરણો ઉભા કરવા વાઘ ભવન=ચોધ-ડીયાના સ્થાને કોટ કીલ્લાએ ધ્વજ રોપવી. દુર્ગના કપિશિર્ષ=કંગરાના ત્રણ પાંચના અંતરે પતાકાઓ લગાવવી. પ્રતોલ્યાના સ્થાને, પ્રાકારકીલ્લા, સર્વ સ્થાને ધ્વજ માક્ષા રાજના કુળની સિદ્ધિ રૂપ કૈલાસ જેમ શોભતી ધ્વજ માક્ષા, સુદ્ધ વિગ્ર્ય સ્થાને, પુષ્પ પ્રકાર ફરતા આઠ સોળ બત્રીશ એમ દીવ્ય વસ્ત્રોની પતાકાઓ રાખવી એમ ધ્વજ સ્તંભોને પતાકા રોપવી.

હવે કીર્તિ સ્તંભના હસ્ત પ્રમાણ કહે છે. ૧ જ્યંત, ૨ પ્રતાપાખ્ય; ૩ કીર્તિનંદન ૪ મહોત્સવ, ૫ એક છત્રોદ્રવ. એમ પાંચ કીર્તિસ્તંભ કહ્યા છે એકવીશ હાથના જ્યંત નામે કીર્તિ સ્તંભ બાણવો તેત્રાલીશ ૪૩ હાથના ઉદ્ય માનનો પ્રતાપેદ્ભવ. નામે સ્તંભ બાણવો, પાંસઠ હાથ ઉદ્ય માનનો કીર્તિનંદન નામે કીર્તિ સ્તંભ બાણવો. સત્યાશી ૮૭ હાથના ઉદ્યયાનનો મહોત્સવ કીર્તિના નામે કીર્તિ સ્તંભ બાણવો, એકસોને નવ હાથ ઉદ્ય માનનો એકછત્ર નામે કીર્તિસ્તંભ બાણવો એમ પાંચ મહાસ્તંભો મહારાજના નગરે ઉભા કરવા. સ્તંભની બહાર ચોથા ભાગની ગીચે અને ઉપર છઠ્ઠા ભાગની બહારનું માન રાખવું-ઉપરના ભાગના મધ્યમાં ત્રીજા ચોથા કે આઠમા ભૂમિ માળે. ઉપર છઠ્ઠા ભાગે ત્રીજા ભૂમિ માળે રાખવી ગોળ આકારના કરવો તે પર ઘંટા કળશ સાથે કરવી જમણી તરફ કીર્તિ પતાકા અને ડાબી તરફ કીર્તિ સ્તંભના અર્ધે...એમ. ત્રણ ભૂમિના માળનો કીર્તિસ્તંભ ધર્મકીર્તિ અને યશને દેનાર બાણવો કીર્તિસ્તંભને ફરતુ પીઠ બંધ કરવું તે પર ચેળલા તેને કરવી દીગ્પાલ, લોકપાલ, મહોત્સવના સ્થાને દેવ ચોસઠ દેવો..... એકવીશદેવોના સ્વરૂપો કરવા. માઠ ઉપર

ध्वज हंड पताका भर्कटी साथे कीर्ति स्तंभ ऐवी वीधीथी स्थापन करवी.

धति कीर्ति स्तंभ लक्षण

२ सरौवरना कांठे. भड्डालयना स्थाने. ध्वज स्तंभो पांच नामना रौपवा १ आनंद नव हाथने, २ हड्डलि ११ हाथने, ३ कान्त तेर हाथने, ४ श्री मुअ पंदर हाथ, ५ मनोहर सतर हाथने उदय मानना स्तंभो करी ते उपर कणश ध्वज हंड. आदि रौपवा

३. वावना दक्षिणे द्वारे ध्वज हंड रौपवा ऐक जे के त्रणु हाथ उच्युं पीठअंध सुंदर अनाववुं. ते ध्वज हंड. त्रणु पांच सात हाथ उदय मानना करी ते पर दीव्य कणश स्थापन करेवो

४ कुंड ने पाणीना कुवा पास ध्वज स्तंभ रौपवो. त्रणु पांच सात हाथने उद कान्तर शने () ते ध्वज हंड कुंडनी सूचिना पूर्वथी धशान वच्ये नवभा लागे रौपवो डाभी तरङ्ग त्रणु लाग तल्लने जमणी तरङ्ग त्रणु लागतल्लने ध्वज हंड रौपवो.

धति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपावण्वे कीर्तिस्तंभाधिकारे त्रयोविंशति तमे अध्याय. ॥ २३ ॥

पद्मश्री स्वपति ब्रह्मशंकर ओषडभाई सोमपुरा शिष्य विशारद करेल सटीक लाषानुवादनो त्रयोविंशमे अध्याय ॥ २३ ॥

अपूर्णा

दीपार्णव अ० ६ ॥ गर्भगृह प्रमाण ॥ राजस्थाननी प्रतोमांथी
विश्वकर्माउवाच

गर्भगृह प्रमाणं च कथयामि यथार्थम् ।
कुंभी कुंभ के ज्ञात्वा स्थंभ चैव तु उद्गमे ॥ १ ॥
भरणी भरणकं ज्ञात्वा कणोताली तथा शिरं ।
खुटछाद्यं सूत्रेण कुर्यात् पटस्यपेटक ॥ २ ॥
गर्भं व्यास षडांशेन सपादो सार्द्धं मेव च ।
पादाद्धे उदयं चैव ज्येष्ठ मध्य कन्यसं ॥ ३ ॥
तद्दुदयं मष्ट भुक्तं भागे चैके न कुंभिका ।
स्तंभ पंच सार्द्धेन भागाद्धे भरणं भवेत् ॥ ४ ॥
शरं च भाग मेकं तु सार्द्धपट समुच्छयं ।
गर्भं व्यासार्द्धे भानेन कुर्यात् यदा शिलोदयं ॥ ५ ॥
दर्दरिका त्रय कर्तव्या पंच सप्तं मथोच्यते ।
अन्येन व प्रकारेणे कुर्यात् गर्भगृहेच्छयं ॥ ६ ॥
उदंस्वरं ततो वत्स कुंभकान्त ततो ज्ञय ।
अर्धपादे त्रिभागे वा चतुर्विध उदंस्वरम् ॥ ७ ॥
उदंस्वराद्धि प्रकर्तव्या गर्भस्यगृहभृमक ।
द्वार विस्तार त्रीभागेन मध्य भागे मंदारिकं ॥ ८ ॥
वृत्त मंदारीकं कार्ये पद्ममृणालसंयुतं ।
मूलनासिकयोर्मध्ये स्थापये च उदंस्वर ॥ ९ ॥
मूलनासिकांत शाखायां समसूत्रविचक्षणं ।
अर्धचंद्रं प्रवक्ष्यामि (ज्जिव्योक्तं) लक्षणान्वितं ॥ १० ॥
द्वारस्य विस्तरार्धेन कर्तव्यं तस्य निर्गमं ।
निर्गमं द्विण दीर्घं कारयेत् विचक्षणं ॥ ११ ॥
क्षिभाग (हतव्य) ततो वृत्ते च भ्रामत ।
शंखयुत समायुक्त पद्माकारलंकृता ॥ १२ ॥
गगारकं याम्योत्तरे तस्या चैव तु पादया ।
शंखनाभोद्भवा मध्ये गगारको मया निर्गत् ॥ १३ ॥
यत्फलं अर्धचंद्रं च सर्वकामफलं प्रदं ॥

इतिश्री विश्वकर्मावतारे बास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे गर्भगृहाधियारे
षष्ठमोऽध्याय ॥ ६ ॥

રાજસ્થાનની પ્રતનો દ્વારમાનનો અધ્યાય

વિશ્વકર્માકૃતે દ્વીપાર્ણવનો છટ્ટો અધ્યાય

વિશ્વકર્મા કહે છે હવે હું ગર્ભગૃહનું ચથાર્થ પ્રમાણુ કહું છું. ગર્ભગૃહની કુંભી મંડોવરનાં કુલાનાં સમસૂત્રે રાખવી સ્તંભ દોઢીયાના સમસૂત્રે ભરણુ કે પાળના થરે ભરણીના થરે ફૂટ છાલ અને પાટના સમસૂત્રે છળુ રાખવું. ગર્ભગૃહનો પહોળાઈના છટ્ટાભાગના સવાયા દોઢા કે ચોથા ભાગે ઉપર ઉદય રાખવો તે જોષ્ઠ મધ્યને કનિષ્ઠમાન બાણુવું. ઉદય ઉભણીના આઠ (સાડા નવ) ભાગ કરવા એક ભાગ કુંભી-સાડા પાંચ ભાગ સ્તંભ-અરધા ભાગનું ભરણુ એક ભાગનું સડુ એમ આઠ ભાગ અને દોઢ ભાગનો પાટ ભારવટ કરવો (કુલ સાડા નવ ભાગ.)

ગર્ભગૃહની પહોળાઈનું અર્ધ કલાડીયા ધુમટની ઉચાઈ કરવી તે વિતાન ધુમટમાં ત્રણ પાંચ સાત ઠાકરીના થરેથી ઠાંકવો એ રીતે ગર્ભગૃહનું માન બાણુવું (૬)

ગર્ભગૃહનો ઉભરો કુંભી અરાઅર સમસૂત્રે રાખવો તે પ્રથમ માન કુંભાની ઉચાઈથી અર્ધા ભાગે કે ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે એમ ચારપ્રમાણુથી ઉભરો ગાળવો.

દ્વારની પહોળાઈથી ત્રીજા ભાગે ગોળ માણુ ઉભરાનું કરવું તે ગોળ માણુ કમળ પદ્મથી શોભતું કરવું મૂળ પ્રાસાદના ફરકે ઉભરો રાખવો અને શાખાઓમાં પત્રશાખા મૂળ પ્રાસાદ ફરકે રાખવી.

હવે અર્ધચંદ્ર (શાખા દ્વાર)નું પ્રમાણુ કહું છું દ્વારની પહોળાઈના અર્ધ ભાગે અર્ધચંદ્ર નીકળતો રાખવો દ્વાર વિસ્તારના ત્રીજા ભાગે અર્ધચંદ્ર ગોળ કરવો તેની બે બાણુ ડાબે જમણે ગગારા કરવા ગગારા શંખ પદ્મથી શોભતા કરવા. શંખના ગાળામાં ગગારકના વચ્ચે કમળહંડ કરવા એવો અર્ધ ચંદ્ર કરવાથી સર્વાકામનાનું ફળ આપે છે.

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માવતારે વાસ્તુવિધાના જ્ઞાનપ્રકાશ દ્વીપાર્ણવનો ગર્ભગૃહ અધિકારનો રાજસ્થાન પ્રતનો છટ્ટો અધ્યાય.

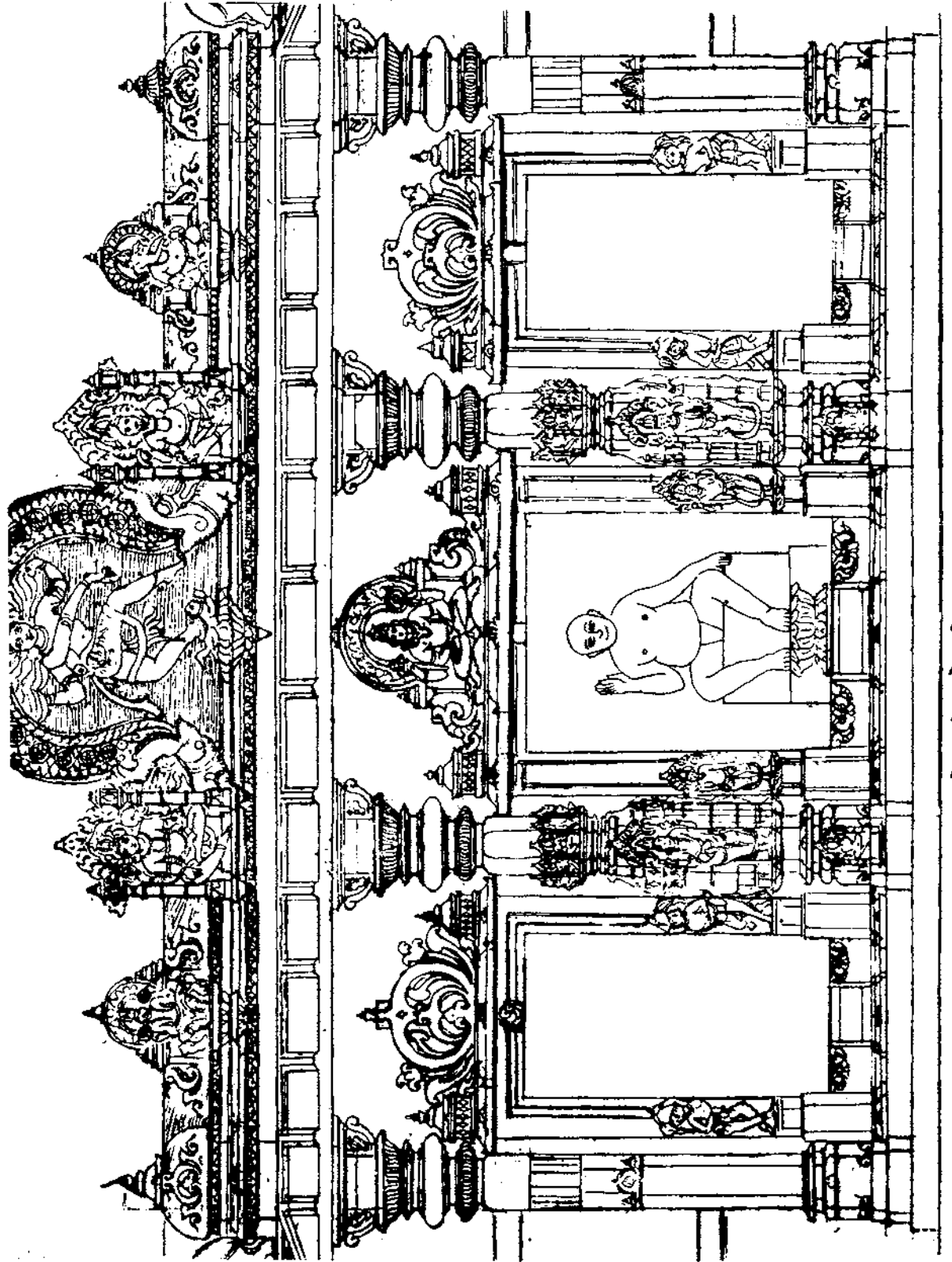
પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈએ કરેલ ગર્ભગૃહાધ્યાયને । સટીક ભાષાનુવાદ.

અપૂર્ણ

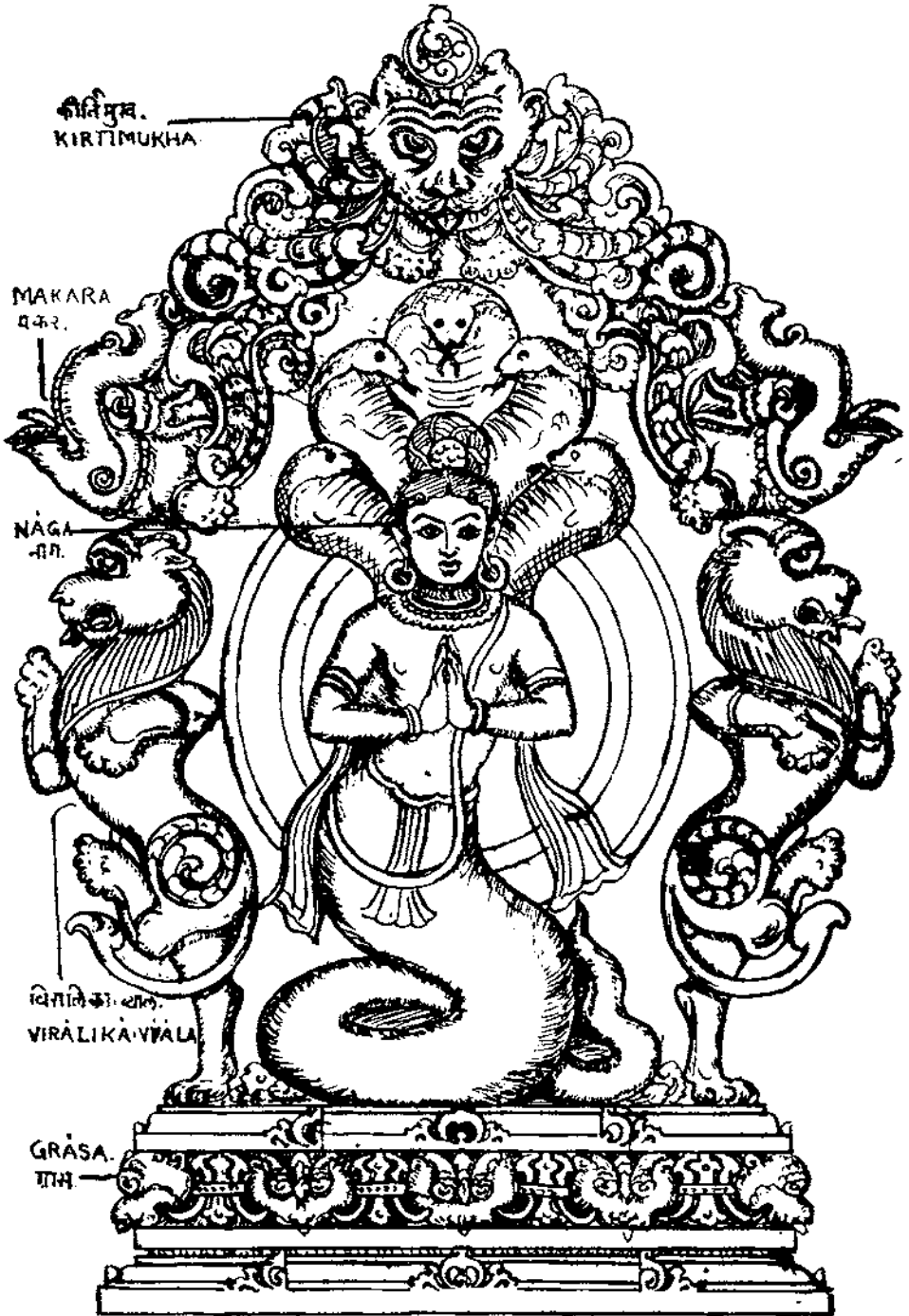
पद्मश्री प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुरा शिल्पविश्वारद द्वारा संपादित
शिल्प स्थापत्य के ग्रंथो के प्रकाशन

	रु.		रु.
१ दीपाणाव गुजराती अनुवाद	५०	११ चारतुकलानिधि	
२ दीपाणैव उतरार्ध गु. ,,	२५	Album of Indian Areitectural Dis.	
३ क्षीरार्णव ,, हिन्दी अनुवाद	२५	१२ प्रतिमाकलानिधि	
४ प्रासाद तिलक गुज अ०	१५	Album of Hindu Econographi	
५ वास्तुसार गुज अ०	१५	१३ वास्तुतिलक संस्कृत अं. } In ४०	
६ प्रासादमजरी गुज अ	७	१४ प्रासादमंजरी अं० } Prees २५	
७ प्रासादमंजरी हीन्दी अ	७	१५ वृक्षीर्णव	५०
८ वैधवास्तु प्रभाकर गु. ही. अ.	१२	१६ जयपृच्छावास्तु शास्त्र } In ३५	
९ जीन दर्शन-शिल्प गुजराती	१२	१७ वास्तुविद्या } Prees ३५	
१० वास्तुनिघंटु (शब्दकाश) गुजराती	२५	१८ भारतीयदुर्गा विधान } सेनैया ३५	
		१९ भारतीयशिल्प संहिता } पण्डी. मु'अर्ध. १२५	
		२० शिल्पबालावबोध	७

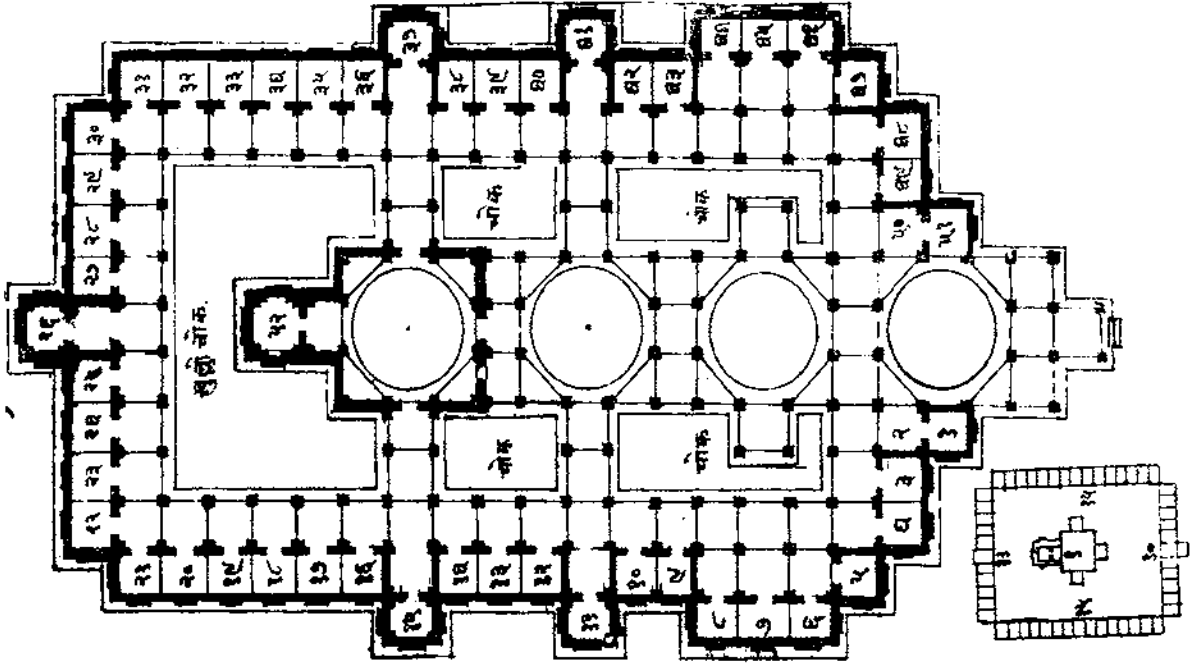

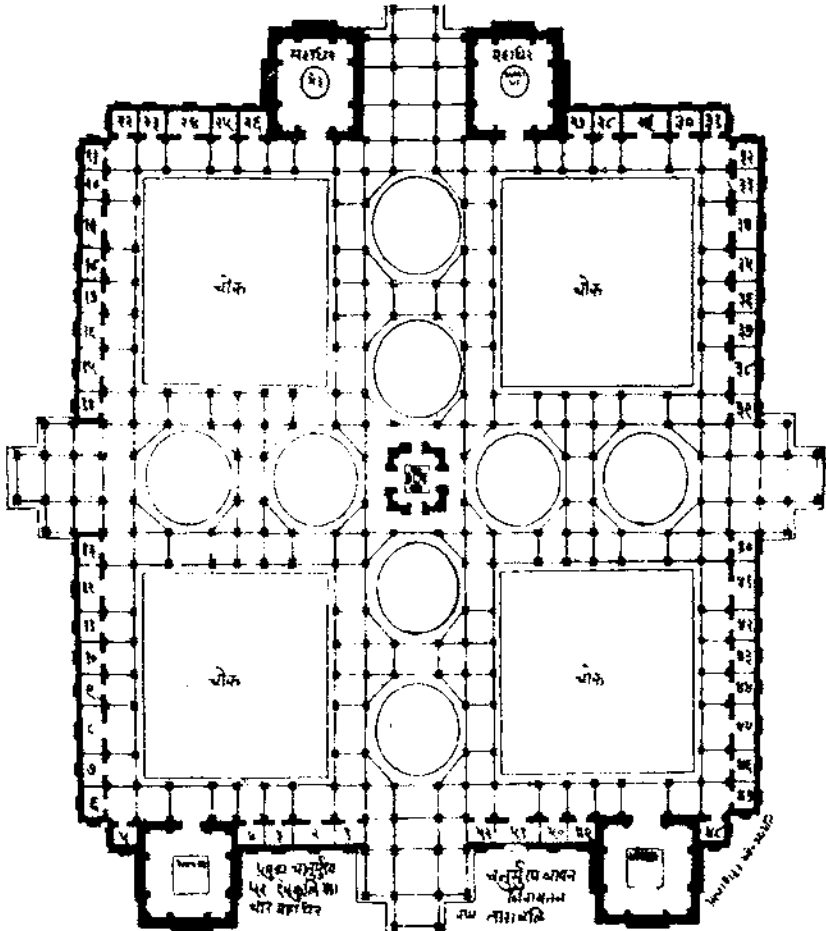
अज्ञानपुरी (बौद्धिकी) (अद्वैत शास्त्र)

पञ्चशयः कीर्तिमुख, मकर, नाग, विरालिका, ग्राम

आयतन

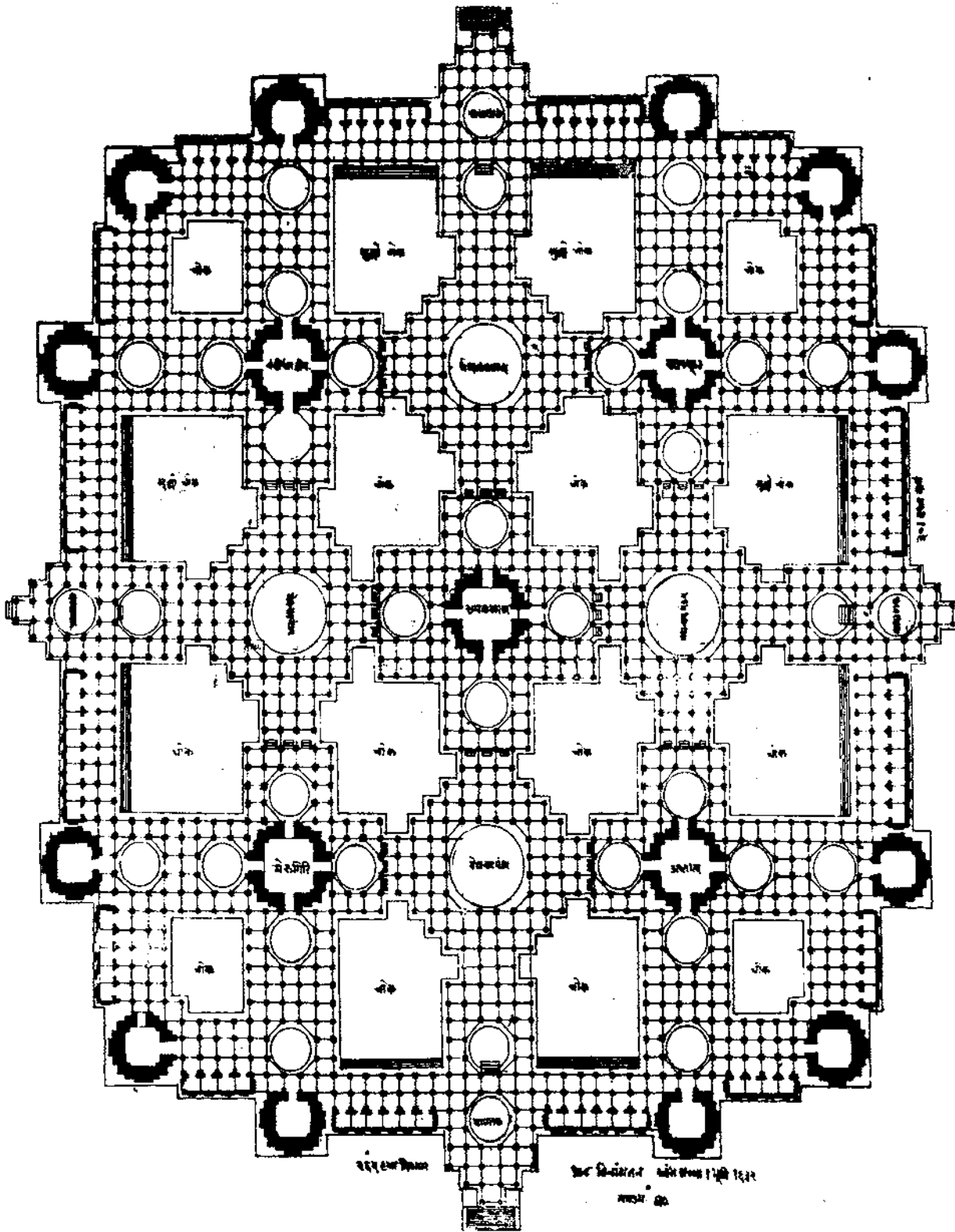
शुद्धी भोग
आयतन

पश्चिम में शिवलिंग का स्थान
एक शिवलिंग

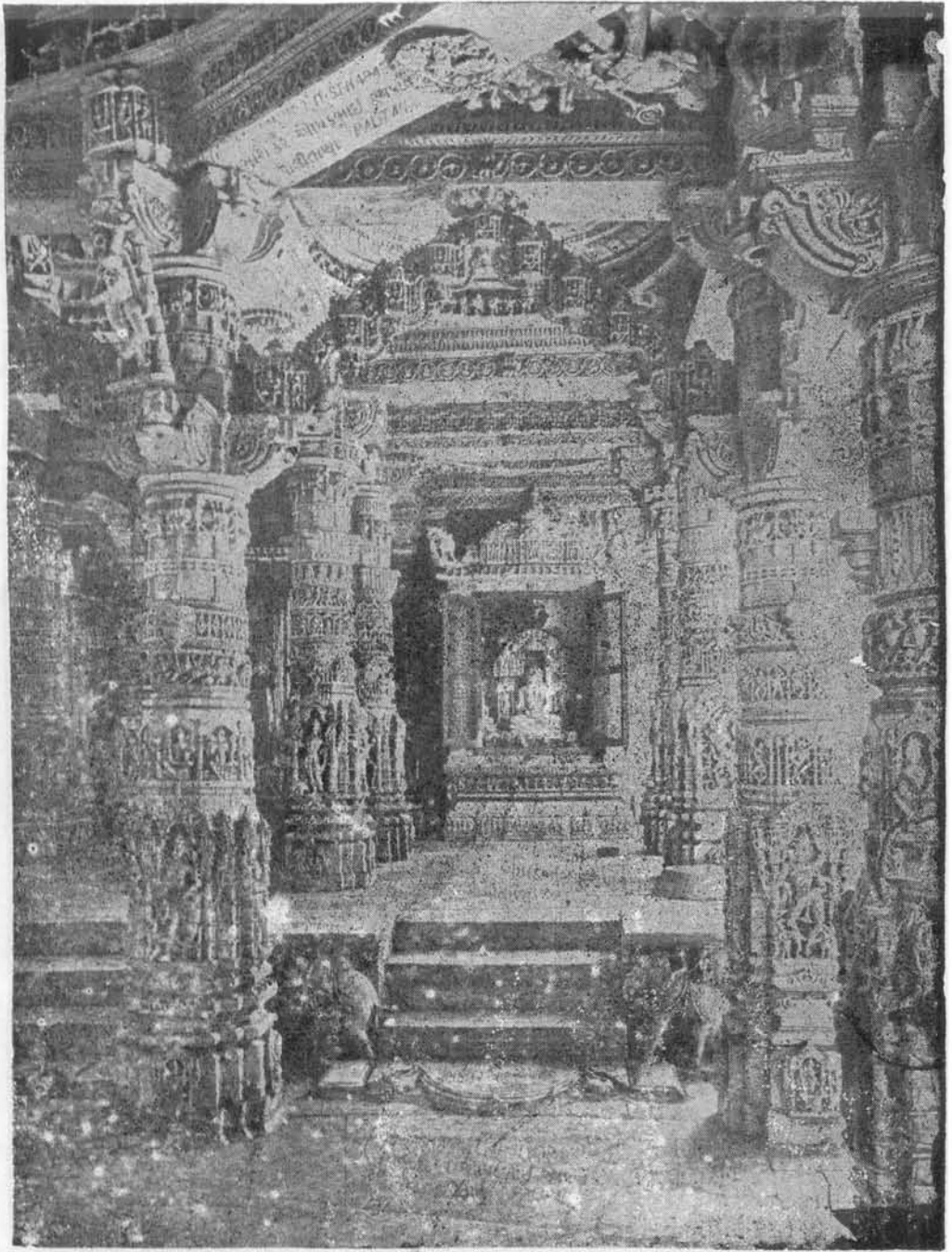
पश्चिम में शिवलिंग का स्थान
एक शिवलिंग

मार्ग १०

मार्ग १०

अंक सो आठ आयतन अणुभुष भद्राभासाद तण्डरान

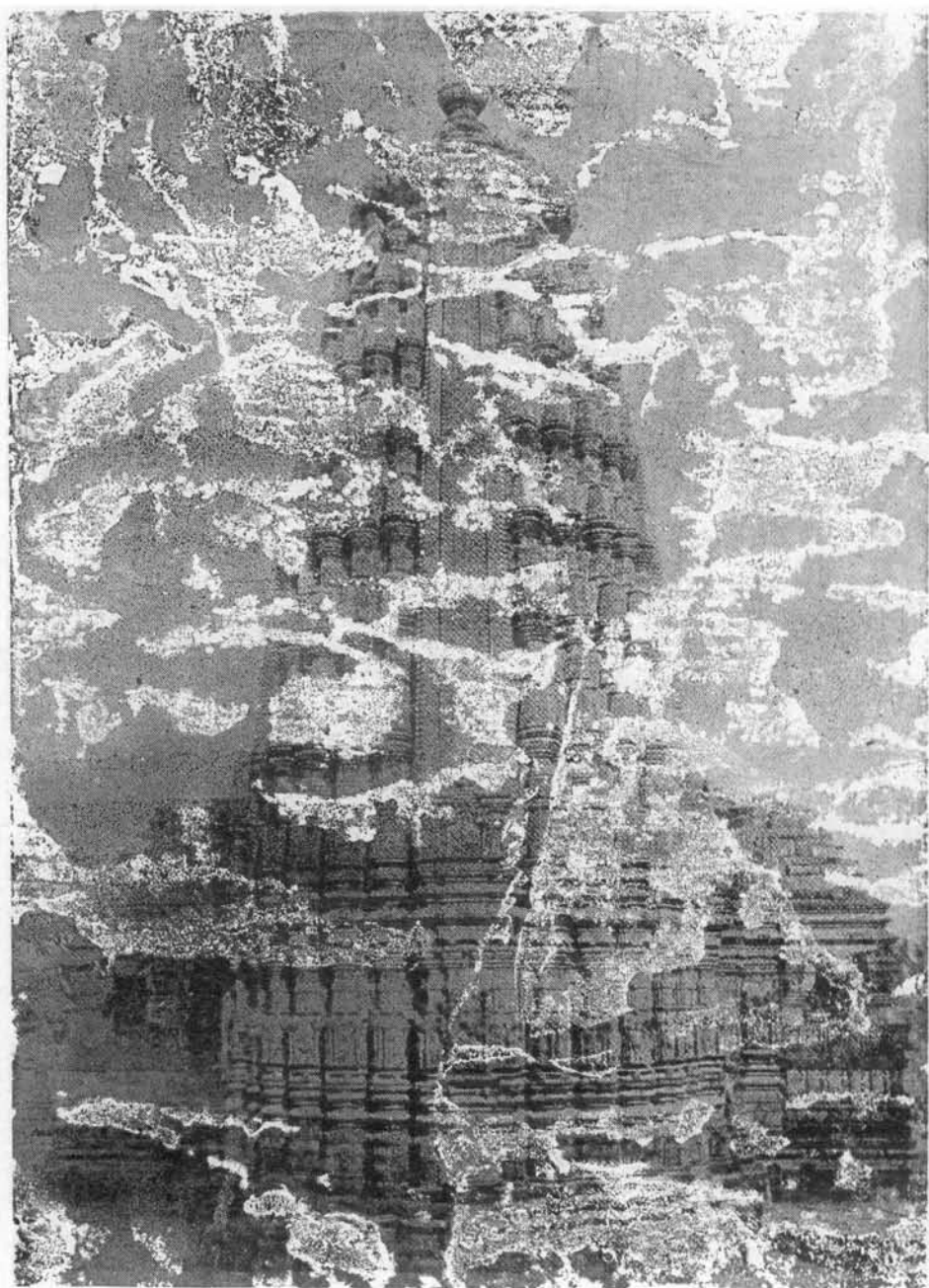
आजु म्हाउन्दना म्हादरना म'उप

आणु माउन्टना भदिरनु' इपशाआनु' द्वार

‘मन्नु राछो कंठ्यं महादेवनु’ मन्दिर (मध्य प्रदेश)

उदयेश्वरनु शिव मंदिर (भाणवा भूमिजप्रासाद)